

ΘΡΑΚΗ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
Το Οδοιπορικό του Γεωργίου Λαμπάκη (1902)

THRACE - CONSTANTINOPLE
Georgios Lambakis's Journey (1902)

Κατάλογος έκθεσης
Exhibition catalogue

Αθήνα
2007

<i>Συντελεστές καταλόγου</i>	<i>Contributors to the catalogue</i>
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ δρ Γιασμίνα Μωυσειδου	EDITORIAL CARE dr Jasmin Moysidou
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ δρ Ευγενία Χαλκιά	ACADEMIC SUPERVISION dr Eugenia Chalkia
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ δρ Δημήτριος Κωνστάντιος δρ Απόστολος Μαντάς δρ Ευγενία Χαλκιά Βασιλική Χόρτη	TEXTS dr Eugenia Chalkia Vassiliki Chorti dr Demetrios Konstantios dr Apostolos Mantas
ΛΗΜΜΑΤΑ δρ Απόστολος Μαντάς (Α.Γ.Μ.) Βασιλική Χόρτη (Β.Χ.)	ENTRIES Vassiliki Chorti (V.Ch.) dr Apostolos Mantas (A.G.M.)
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ δρ David Hardy	TRANSLATION dr David Hardy
ΔΙΟΡΘΩΣΗ Ελένη Μιχαλοπούλου	PROOFREADING Eleni Michalopoulou
ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ Γιάννης Σταυρινός	LAYOUT DESIGN Yannis Stavrinos
ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ Αλέξανδρος Ντούνης	COMPUTER DESIGN SUPPORT Alexandros Dounis
ΕΚΤΥΠΩΣΗ εκτυπώσεις OFFSET ΔΕΡΒΗ Α.Ε.Β.Ε.	Printed in Greece at OFFSET DERVI S.A.

Copyright © 2007
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ / HELLENIC MINISTRY OF CULTURE
BYZANTINO & ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ / BYZANTINE & CHRISTIAN MUSEUM
Βασ. Σοφίας 22, 10675 Αθήνα / 22 Vas. Sophias Av., 10675 Athens
+30 2107211027, +30 2107232178
Fax: +30 2107231883
e-mail: protocol@bma.culture.gr
ISBN: 978-960-214-607-1

Συντελεστές έκθεσης

ΓΕΝΙΚΟΣ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ Δημήτριος Κωνσταντίος	
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ Ευγενία Χαλκιά	
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΘΕΣΗΣ Απόστολος Μαντάς, Βασιλική Χόρτη	
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ-ΜΟΥΣΕΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ Ελένη Κατσανικά-Στεφάνου	ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ Ν. Ακτίδης, PHOTOLAB
ΚΕΙΜΕΝΑ Απόστολος Μαντάς, Ευγενία Χαλκιά, Βασιλική Χόρτη	ΜΕΤΑΛΛΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ PROINOX, Δημήτρης Δρόσος
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ Γιασμίνα Μωυσιδίου	ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ ΑΚΡΥΛΙΚΩΝ ΥΛΙΚΩΝ PLEXI MARKET
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ David Hardy	ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ ΤΖΑΜΙΩΝ Μάκης Καραπιπερίδης
ΔΙΟΡΘΩΣΗ Ελένη Μιχαλοπούλου	ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ ΕΠΟΠΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ Νίκος Πασχαλίδης
ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ Γάννης Σταυρινός	
ΣΥΝΕΡΓΑΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ Άννα Χαλίνα Αρβανιτίδη	ΧΟΡΗΓΟΙ 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
ΣΤΗΡΙΞΗ-ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ Ιωάννα Στεφανή, Άρτεμις Καμπουράκη, Γιάννης Μπαλής, Μυρτώ Βουλέλη, Βασίλης Μπακάλης, Θανάσης Καβάσης	Οργανωτική Επιτροπή του Δ' Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών
ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ Γιώργος Σουπιός, Αλέξανδρος Ντούνης, Βασιλική Σωτηρίου	ΠΑΚΕΘΡΑ Β. και Δ. Βαρουξάκης Α.Ε.- Τεχνόπολη Α.Τ.Ε.
ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ – ΠΡΟΒΟΛΗ Νικόλαος Κωνσταντίος, Μάγδα Ζήνδρου	Ε. Λιγνός - Κατασκευές Μουσειακών & Εκθεσιακών Χώρων
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ Βασιλική Μάρκου	ΧΟΡΗΓΟΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ERT
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ Ελένη Πέττα	Για τη σημαντική συνδρομή τους στο έργο μας ευχαριστούμε θερμά τους κ.κ.
ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ Σωτήρης Τσώνης, Δημήτρης Νικολάου, Χρήστος Κουτσούρης	Ιωάννη Λαμπάκη, Δημήτρη Α. Μαυρίδη, Ακύλα Μήλλα, Ιωάννη Περράκη, Νικόλαο Θ. Κωνσταντινίδη, Παναγιώτη Κουτόλαιμο.

Contributors to the exhibition

GENERAL CO-ORDINATION Demetrios Konstantios	
ACADEMIC SUPERVISION Eugenia Chalkia	
CURATORS OF THE EXHIBITION Apostolos Mantas, Vassiliki Chorti	
ARCHITECTURAL-MUSEOGRAPHICAL DESIGN Eleni Katsanika-Stephanou	PHOTOGRAPH PRINTINGS N. Aktidis, PHOTOLAB
TEXTS Apostolos Mantas, Eugenia Chalkia, Vassiliki Chorti	METAL CONSTRUCTIONS PROINOX, Demetrios Drosos
TEXTUAL EDITOR Jasmin Moysidou	ACRYLIC MATERIALS PLEXI MARKET
TRANSLATION David Hardy	GLASSES Makis Karapiperidis
PROOFREADING Eleni Michalopoulou	DIGITAL PRINTINGS Nikos Paschalidis
LAYOUT DESIGN Yannis Stavrinou	
ASSOCIATE ARCHITECT Anna Halina Arvanitidi	SPONSORS 12th Ephorate of Byzantine Antiquities
MOUNT-PRESENTATION OF THE PHOTOGRAPHS Ioanna Stefani, Artemis Kambouraki, Yannis Balis, Myrto Vouleli, Vassilis Bakalis, Thanasis Kavasis	Organizing Committee of the Fourth Symposium on Thracian Studies Cultural Development Centre of Thrace (PAKETHRA)
COMPUTER DESIGN SUPPORT Yorgos Soupios, Alexandros Dounis, Vassiliki Sotiriou	B. & D. Varouxakis S.A.-Technopoli S.A. E. Lignos (Construction of Exhibition & Museum Halls)
PUBLIC RELATIONS - PROMOTION Nikolaos Konstantios, Magda Zindrou	PUBLICITY SPONSOR ERT
FINANCIAL MANAGEMENT Vassiliki Markou	
SECRETARIAL SUPPORT Eleni Petta	Many thanks for their important support to our task due to Ioannis Lambakis, Demetrios Mavridis, Akylas Millas, Ioannis Perrakis, Nikolaos Th. Constantinidis, Panagiotis Kontolaimos.
TECHNICAL SUPPORT Sotiris Tsonis, Demetrios Nikolaou Christos Koutsouris	

	<i>Contents</i>	<i>Περιεχόμενα</i>	
6	<i>Prologue</i>	<i>Πρόλογος</i>	7
8	<i>Thrace - Constantinople: G. Lambakis's Journey (1902)</i>	<i>Θράκη - Κωνσταντινούπολη: Το Οδοιπορικό του Γ. Λαμπάκη (1902)</i>	9
10	<i>G. Lambakis as traveller and photographer</i>	<i>Ο Γ. Λαμπάκης ως περιηγητής και φωτογράφος</i>	11
16	<i>From Thrace to Constantinople...</i>	<i>Από τη Θράκη στην Κωνσταντινούπολη...</i>	17
26	<i>Entries</i>	<i>Λήμματα</i>	26
130	<i>Abbreviations - Bibliography</i>	<i>Συντομογραφίες - Βιβλιογραφία</i>	130

Prologue

The invitation by the Organizing Committee of the Fourth International Symposium on Thracian Studies to mount a photographic exhibition devoted to the general area of Thrace found us almost prepared. Our work on the photographic archive of Georgios Lambakis had yielded some excellent material which, in combination with his published “Travels”, formed a collection of interesting historical and geographical content.

We decided, therefore, to present a group of 50 photographs taken by G. Lambakis during his tour of Thrace and Constantinople in 1902. Lambakis was a photographer and a writer. Or, rather, he did not write simply like a romantic scholar. . . he heard the ruins lamenting, the stones of ancient churches crying out: “Did I not provide shelter for the wise heads of ancient Greek hierophants? And now they are using me “as a trough for animals to drink from!” “The lamenting ruins. . . represent centuries of Greek history, changes in religion, changes of Masters, changes of peoples, changes of thought and convictions”, he wrote in Ainos on 28 August 1902. Lambakis’s pictures and words are a memory of the period, a Thracian memory, pieces of our self-awareness.

The fact that the towns of Thrace will play host to the exhibition is a source of joy, since it shows in practical terms that this memory will become the property of their citizens. I would like to express my grateful thanks to the municipal authorities and cultural foundations of Thrace for their hospitality, assistance and cooperation. I would also like to thank the Organizing Committee of the Fourth International Symposium on Thracian Studies and the 12th Ephorate of Byzantine Antiquities, the Cultural Development Centre of Thrace (PAKETHRA), and Nikos Konstantinidis. Thanks, too, to Yannis Lambakis for his readiness once again to

make material available from the Lambakis family archive.

The Museum exhibition team has once more given proof of its ability, knowledge and experience. My thanks go to Eugenia Chalkia, who supervised the work and the architect-museographer Eleni Katsanika-Stephanou, who produced the designs for a difficult, portable exhibition; also to the archaeologists and curators Apostolos Mantas and Vassiliki Chorti; the Byzantinist Jasmin Moysidou, the historian Eleni Michalopoulou, Yannis Stavrinos, Yorgos Souprios, Alexandros Dounis and Vassiliki Sotiriou of the Publications Office; the museologist Nikolaos Konstantios and the Press and Public Relations Office, the Office for Educational Programmes, all our external collaborators, and finally the media of Thrace for promoting the exhibition.

As he left Constantinople on 2 October 1902, Georgios Lambakis was sorrowful, and saw its large lighthouse as a funeral candle. One hundred and five years later, we are more optimistic. And although time and history intervene to remind us of the obvious, we are today laying a small stone that will become an active, vital memory. So that we can give what we can to the citizens of today and tomorrow.

*Demetrios Konstantios
Director of the Byzantine & Christian Museum*

Πρόλογος

Η πρόσκληση της οργανωτικής επιτροπής του 4ου Διεθνούς Επισημονικού Συνεδρίου Θρακικών Σπουδών να παρουσιάσουμε μία φωτογραφική έκθεση που να αφορά την ευρύτερη περιοχή της Θράκης μας βρήκε σχεδόν έτοιμους. Από την επεξεργασία του φωτογραφικού αρχείου του Γεωργίου Λαμπάκη είχε προκύψει ένα εξαιρετικό υλικό το οποίο, σε συνδυασμό με τις δημοσιευμένες «Περιηγήσεις» του, συγκροτούσε ένα ενδιαφέρον ιστορικογεωγραφικού περιεχομένου σύνολο.

Αποφασίσαμε λοιπόν να παρουσιάσουμε μία ενότητα 50 φωτογραφιών του Γεωργίου Λαμπάκη από την περιοδεία του στη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη το 1902. Ο Λαμπάκης φωτογραφίζει και γράφει. Ή μάλλον, δεν γράφει απλώς ως ένας ρομαντικός λόγιος... ακούει τα ερείπια να θρηνούν, τους λίθους των αρχαίων ναών να κραυγάζουν: «Δὲν ἐστέγαζον ἐγὼ σοφὰς κεφαλὰς ἀρχαίων ἱεροφαντῶν Ἑλλήνων...» και σήμερα με χρησιμοποιούν «... ὡς γούρναν, ὅπως πίνωσιν τὰ ζῶα»; «...Τὰ ἐρείπια θρηνωδοῦντα... ἀντιπροσωπεύουσιν αἰώνων ἔθνικὴν ἱστορίαν, μεταβολὰς θρησκείματος, μεταβολὰς Κυρίων, μεταβολὰς ἔθνῶν, μεταβολὰς σκέψεων καὶ φρονημάτων» έγραφε στην Αίνο στις 28 Αυγούστου του 1902. Οι εικόνες και τα λόγια του Λαμπάκη συγκροτούν μια μνήμη της εποχής, μνήμη θρακιώτικη, κομμάτια αυτογνωσίας.

Το γεγονός ότι πόλεις της Θράκης θα φιλοξενήσουν την έκθεση μάς γεμίζει χαρά, καθώς αποδεικνύει έμπρακτα ότι αυτή η μνήμη θα γίνει κτήμα και των πολιτών τους. Ευχαριστούμε θερμά τις δημοτικές αρχές και τα πολιτιστικά ιδρύματα της Θράκης για τη φιλοξενία, τη βοήθεια και τη συνεργασία τους. Ευχαριστούμε επίσης την Οργανωτική Επιτροπή του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακικών Σπουδών και την 12η ΕΒΑ, το ΠΑΚΕΘΡΑ και τον Νίκο

Κωνσταντινίδη. Θερμές είναι οι ευχαριστίες μας και στον Γιάννη Λαμπάκη, για την προθυμία του να μας παραχωρήσει και πάλι υλικό από το οικογενειακό αρχείο Λαμπάκη.

Η ομάδα έκθεσης του Μουσείου μας έδειξε για άλλη μία φορά την ικανότητα, τις γνώσεις και την εμπειρία της. Ευχαριστώ λοιπόν την Ευγενία Χαλκιά που είχε την εποπτεία και την αρχιτέκτονα-μουσειογράφο Ελένη Κατσανίκα-Στεφάνου, που σχεδίασε μία δύσκολη μεταφερόμενη έκθεση. Τους αρχαιολόγους επιμελητές Απόστολο Μαντά και Βασιλική Χόρτη. Τη βυζαντινολόγο Γιασμίνα Μωυσειδου, την ιστορικό Ελένη Μιχαλοπούλου, τον Ιωάννη Σταυρινό, τον Γεώργιο Σουπιό, τον Αλέξανδρο Ντούνη και τη Βασιλική Σωτηρίου του Γραφείου Εκδόσεων, τον μουσειολόγο Νικόλαο Κωνσταντίο και το Γραφείο Τύπου και Επικοινωνίας, το Γραφείο Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, όλους τους εξωτερικούς μας συνεργάτες και τέλος τα ΜΜΕ της Θράκης για την προβολή της έκθεσης.

Ο Γεώργιος Λαμπάκης, όταν αναχωρούσε από την Κωνσταντινούπολη στις 2 Οκτωβρίου 1902, ήταν θλιμμένος —τον μεγάλο της φάρο τον έβλεπε σαν νεκρική λαμπάδα. Εμείς, 105 χρόνια αργότερα, είμαστε πιο αισιόδοξοι. Και παρόλο που ο χρόνος και η ιστορία μεσολαβούν για να μας θυμίζουν το αυτονόητο, βάζουμε σήμερα ένα λιθαράκι για να γίνει η μνήμη ενεργητική και ζωογόνος. Για να διασώσουμε ό,τι μπορούμε για τους σημερινούς και τους αυριανούς πολίτες.

Δημήτριος Κωνσταντίος
Διευθυντής του Βυζαντινού & Χριστιανικού Μουσείου

Thrace - Constantinople: G. Lambakis's Journey (1902)

On the occasion of the Fourth International Symposium on Byzantine Thrace, and in response to an invitation from its Organizing Committee, the Byzantine and Christian Museum of Athens has decided to mount an exhibition entitled "Thrace-Constantinople: Georgios Lambakis's Journey (1902)".

The 50 photographs selected from the historical-photographic archives in the Museum belong to the collection of the Christian Archaeological Society, and the majority of them were taken by Georgios Lambakis during his tour of towns in Thrace in August 1902 and his visit to Constantinople in September of the same year.

At that time still part of the Ottoman Empire, Thrace had a number of resplendent monuments dating from its Byzantine past, and also from Post-Byzantine times. Many of them disappeared forever in the whirlwind that swept the area, culminating in 1922.

There are not many photographs of Thrace, since the traveler-scholar was able to visit only a few towns: Xanthi, Abdera-Polystylon, Alexandroupoli (then Dedeagaç), Ainos, Didymoteicho, and Adrianople. Several of these, however, were important centres at the period when Thrace was a bastion of the Byzantine capital, and also later, when they were occupied by vigorous Greek communities.

Georgios Lambakis captured the towns, and especially the surviving monuments, with his camera. He also described them—often with drawings of details—in his diaries of this journey, in which he recorded his experiences of his travels in an elegant language, frequently with a strongly romantic spirit. The original diaries, which Mr Ioannis Lambakis was kind enough to make available for the requirements of the exhibition, are as valuable as

the photographs, since both are now rare, even unique, witnesses to churches that no longer exist, inscriptions that are lost, and monuments that have suffered later interventions which have detracted from their original form, though on occasion they have restored it. Other photographs form a kind of ethnological-folklore record, immortalising scenes from the everyday life of small communities, in which inhabitants of all ages play leading roles.

In Constantinople, Lambakis himself took very few photographs. Although he was enraptured by the monuments that he visited and described in great detail in his diaries, he did not take pictures of them. He did take care, however, to enrich the archive of the Christian Archaeological Society with pictures taken by other photographers (which were donated or purchased), that provide important documentation of the most important monuments of the Byzantine capital. Hagia Sophia, when it was still a mosque and not all its mosaics had been uncovered, and the Chora Monastery, before its painted decoration was cleaned and before the wall sealing the entrance to the chapel was removed, are examples from this valuable archive.

The Fourth International Symposium on Byzantine Thrace is subtitled "Evidence and remains". The photographs in this exhibition constitute evidence to remains found in Thrace and Constantinople at the beginning of the 20th century.

Eugenia Chalkia

Θράκη - Κωνσταντινούπολη: Το Οδοιπορικό του Γ. Λαμπάκη

Το Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, επ' ευκαιρία του 4ου Διεθνούς Συμποσίου για τη Βυζαντινή Θράκη και μετά από πρόσκληση της Οργανωτικής Επιτροπής, αποφάσισε να διοργανώσει έκθεση με τίτλο: Θράκη-Κωνσταντινούπολη: «Το Οδοιπορικό του Γεωργίου Λαμπάκη (1902)».

Οι 50 φωτογραφίες που επιλέχθηκαν από τα ιστορικά-φωτογραφικά αρχεία του Μουσείου ανήκουν στη συλλογή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και αποτελούν στην πλειονότητά τους λήψεις του Γεωργίου Λαμπάκη κατά τη διάρκεια της περιόδου του σε πόλεις της Θράκης, τον Αύγουστο του 1902, και στην Κωνσταντινούπολη, τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους.

Τμήμα ακόμη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η Θράκη κατά την εποχή αυτή διέσωζε λαμπρά μνημεία από το βυζαντινό παρελθόν της, αλλά και σημαντικά μεταβυζαντινά. Πολλά από αυτά χάθηκαν οριστικά στη δίνη των ταραχών που γνώρισε ο τόπος, με αποκορύφωμα το 1922.

Οι φωτογραφίες από τη Θράκη δεν είναι πολλές, όπως πολλές δεν ήταν και οι πόλεις που κατάφερε να επισκεφθεί ο ταξιδευτής-μελετητής: Ξάνθη, Άβδηρα-Πολύστυλον, Αλεξανδρούπολη (τότε Δεδέαγατς), Αίνος, Διδυμότειχο, Αδριανούπολη. Αρκετές από τις πόλεις όμως αυτές υπήρξαν σημαντικά κέντρα την περίοδο που η Θράκη αποτελούσε προπύργιο της βυζαντινής πρωτεύουσας, αλλά και αργότερα, όταν τις κατοικούσαν εύρωστες ελληνικές κοινότητες.

Τις πόλεις, αλλά κυρίως τα μνημεία που διέσωζαν, αποτύπωσε με τον φακό του ο Γ. Λαμπάκης. Τα περιέγραψε επίσης — πολλές φορές και με σχεδιαστικές λεπτομέρειες — στα ταξιδιωτικά του ημερολόγια, στα οποία καταγράφει με γλαφυρότητα και συχνά με έντονη ρομαντική διάθεση την εμπειρία από τις περιόδους

του. Τα πρωτότυπα ημερολόγια του περιηγητή, τα οποία είχε την καλοσύνη να μας δανείσει ο κ. Ιωάννης Λαμπάκης για τις ανάγκες της έκθεσης, είναι πολύτιμα όσο και οι φωτογραφίες, καθώς αμφότερα αποτελούν σπάνιες, ακόμη και μοναδικές, μαρτυρίες για ναούς που δεν υπάρχουν πιά, επιγραφές που χάθηκαν, μνημεία που υπέστησαν μεταγενέστερες επεμβάσεις οι οποίες αλλοίωσαν, αλλά και ορισμένες φορές αποκατέστησαν, την αρχική μορφή τους. Άλλες φωτογραφίες πάλι συνιστούν ένα είδος ηθογραφικής καταγραφής, καθώς απαθανατίζουν σκηνές από την καθημερινή ζωή μικρών κοινοτήτων, με πρωταγωνιστές κατοίκους κάθε ηλικίας.

Από την Κωνσταντινούπολη ο ίδιος ο Γ. Λαμπάκης τράβηξε ελάχιστες φωτογραφίες. Παρότι συνεπαρμένος από τα μνημεία που επισκέφθηκε και περιγράφει αναλυτικά στα ημερολόγια του, δεν προχώρησε στη φωτογραφική τους αποτύπωση. Φρόντισε ωστόσο να εμπλουτίσει το αρχείο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας με λήψεις άλλων φωτογράφων (δωρεές ή αγορές), ιδιαίτερα σημαντικά τεκμήρια για τα σπουδαιότερα μνημεία της πρωτεύουσας. Η Αγία Σοφία, όταν ακόμη λειτουργούσε ως τέμενος και δεν είχε ολοκληρωθεί η αποκάλυψη όλων των ψηφιδωτών της, η Μονή της Χώρας πριν από τον καθαρισμό του ζωγραφικού διακόσμου και πριν από την καθαίρεση του τοίχου που έφρασε την είσοδο του παρεκκλησίου, είναι μερικά από τα δείγματα του πολύτιμου αυτού αρχείου.

«Μαρτυρίες και κατάλοιπα» είναι ο υπότιτλος του 4ου Διεθνούς Συμποσίου για τη Βυζαντινή Θράκη. Μαρτυρίες για κατάλοιπα στη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 20ού αιώνα αποτελούν και οι φωτογραφίες αυτής της έκθεσης.

Ευγενία Χαλκιά

G. Lambakis as traveller and photographer

Georgios Lambakis was born in Athens on 18 February 1854. He grew up in poverty with a strongly religious background, dreaming of becoming a priest. He studied theology in Athens and Christian archaeology in Munich, Leipzig, Berlin and Erlangen, where he also received a doctorate.

When he returned from Germany, he showed a strong interest in the study and preservation of Christian monuments and the advancement of the study of Christian archaeology. The general admiration for the glory of Classical antiquity characteristic of 19th-century Greece left him indifferent. For Lambakis, the continuity of the Greek people, a major point at issue in the 19th century, was identified with the unbroken continuity of the Church.

All that he professed met with a response in a group of scholars of his time, with whom he founded the Christian Archaeological Society (ChAS) in December 1884. The objective of the society was to preserve ancient Christian monuments, to collect artefacts, and to found a Museum of Christian Archaeology. Lambakis proved to be the heart and soul of the Society, working with admirable zeal to attain its objectives. His most important project was the creation and academic documentation of the Collection of the ChAS, which was originally (1890) housed in a building owned by the Holy Synod in Karytsi Square in Athens, and later (1893), again temporarily, in the National Archaeological Museum of Athens.

In his work Lambakis found supporters and allies in Queen Olga, whose secretary he was from 1885 onwards, and the Church. He had differences with the academic community of his day,

however, from which he kept his distance, since his work was the expression of an exuberant romanticism that was not accompanied by strict academic discipline.

When the chair of Byzantine Art was created in the University of Athens, therefore, the need for the strictly academic study of Byzantium led to Lambakis's Christian Archaeology being overlooked, and he was not offered the chair, though he had always wanted it. He died two years later, on 15 March 1914.

During the period 1891-1908, Lambakis undertook a series of journeys within Greece and also to other centres of Greek and Christian civilisation. These travels, many of which were connected with Queen Olga's charity work, gave him the opportunity to see, record and photograph important Christian monuments, and to collect artefacts with which to enrich the ChAS Museum. With references from the Church and the state, he urged priests and monks to give him objects that were no longer in use. This vast collecting project bore great fruit, since it was further supported by the municipalities and by private individuals.

Amongst the more important destinations of his travels were Thessaloniki, Mount Athos and Berroia in 1901, Macedonia, Thrace and Constantinople in 1902, the Cyclades in 1904, the Holy Land in 1905, and Asia Minor in 1906-1907. He usually travelled in the summer months, supported financially by Queen Olga and the ChAE. From 1905 onwards, he was accompanied on his journeys by his wife Euthalia.

His travel experiences and impressions, the description of the monuments he visited, and his academic comments were

Ο Γ. Λαμπάκης ως περιηγητής και φωτογράφος

Ο Γεώργιος Λαμπάκης γεννήθηκε στην Αθήνα στις 18 Φεβρουαρίου του 1854. Μεγάλωσε φτωχικά και σε κλίμα βαθιάς θρησκευτικότητας με το όνειρο να γίνει ιερέας. Σπούδασε θεολογία στην Αθήνα και χριστιανική αρχαιολογία στο Μόναχο, τη Λειψία, το Βερολίνο και το Ερλάνγκεν, όπου και αναγορεύτηκε διδάκτωρ.

Όταν επέστρεψε από τη Γερμανία εκδήλωσε έντονο ενδιαφέρον για τη μελέτη και τη διάσωση των χριστιανικών μνημείων και την προαγωγή των σπουδών της χριστιανικής αρχαιολογίας. Η στροφή προς το κλέος της κλασικής αρχαιότητας που χαρακτήρισε την Ελλάδα του 19ου αιώνα τον άφησε αδιάφορο. Γι' αυτόν η συνέχεια του έθνους, κυρίαρχο ζητούμενο του 19ου αιώνα, ταυτιζόταν με την αδιάσπαστη συνέχεια της Εκκλησίας.

Όλα αυτά που πρέσβευε βρήκαν απήχηση σε μια ομάδα λογίων της εποχής, με τους οποίους τον Δεκέμβριο του 1884 ίδρυσε τη Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία (ΧΑΕ). Σκοπός της ήταν η διάσωση των μνημείων της χριστιανικής αρχαιότητας, η συλλογή αντικειμένων και η σύσταση Μουσείου Χριστιανικής Αρχαιολογίας. Ψυχή της Εταιρείας αναδείχθηκε ο Γ. Λαμπάκης, καθώς εργάστηκε με αξιοθαύμαστο ζήλο για την επίτευξη των στόχων της. Το σημαντικότερο έργο του ήταν η δημιουργία και η σχολαστική τεκμηρίωση της Συλλογής της ΧΑΕ, η οποία αρχικά (1890) στεγάστηκε σε κτήριο της Ιεράς Συνόδου στην πλατεία Καρύτση και στη συνέχεια (1893), προσωρινά και πάλι, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Στο έργο του βρήκε αρωγούς και συμμάχους τη βασίλισσα Όλγα, της οποίας υπήρξε γραμματέας από το 1885, και την Εκκλησία. Διαφοροποιήθηκε όμως και κράτησε αποστάσεις από

την επιστημονική κοινότητα της εποχής του, καθώς το έργο του αποτελούσε έκφραση ενός πληθωρικού ρομαντισμού, χωρίς να συνοδεύεται από αυστηρή επιστημονική πειθαρχία.

Έτσι, όταν το 1912 ιδρύθηκε η έδρα Βυζαντινής Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, η ανάγκη για αμιγώς επιστημονική μελέτη του Βυζαντίου υποσκέλισε τη Χριστιανική Αρχαιολογία του Γ. Λαμπάκη, και ο ίδιος δεν κατέλαβε τη θέση αυτή, αν και διακαώς την επιθυμούσε. Πέθανε δύο χρόνια αργότερα, στις 15 Μαρτίου 1914.

Κατά την περίοδο 1891-1908 ο Γ. Λαμπάκης πραγματοποίησε σειρά περιηγήσεων στην Ελλάδα καθώς και σε άλλα κέντρα του ελληνικού και χριστιανικού κόσμου. Τα ταξίδια αυτά, πολλά από τα οποία σχετίζονταν με το φιλανθρωπικό έργο της βασίλισσας Όλγας, του έδωσαν τη δυνατότητα να δει, να καταγράψει και να φωτογραφήσει σημαντικά χριστιανικά μνημεία, αλλά και να συλλέξει αντικείμενα για τον εμπλουτισμό του Μουσείου της ΧΑΕ. Με τις συστάσεις της Εκκλησίας και του κράτους παρότρυνε ιερείς και μοναχούς να του παραδώσουν αντικείμενα που δεν ήταν πλέον σε χρήση. Η τεράστια αυτή συλλεκτική προσπάθεια απέδωσε, καθώς ενισχύθηκε επιπλέον από δήμους και ιδιώτες.

Μερικοί από τους πιο σημαντικούς προορισμούς των περιόδων του ήταν η Θεσσαλονίκη, το Άγιον Όρος και η Βέροια το 1901, η Μακεδονία, η Θράκη και η Κωνσταντινούπολη το 1902, οι Κυκλάδες το 1904, οι Άγιοι Τόποι το 1905, η Μικρά Ασία το 1906-1907. Ταξίδευε συνήθως κατά τους θερινούς μήνες χρηματοδοτούμενος από τη βασίλισσα Όλγα και τη ΧΑΕ. Συνοδοιπόρος του ήταν από το 1905 και η σύζυγός του Ευθαλία.

Τις ταξιδιωτικές του εμπειρίες και εντυπώσεις, την περιγραφή

G. Lambakis as traveller and photographer

published in the Bulletin (Deltion) of the ChAS, which he published virtually unaided from 1892 to 1910. Describing his travels in Greece in 1892, he writes: “like an ant in search of a grain, we travel to every point of the compass and run in every direction, so that we can bring even a part of the grain of knowledge to our museum. And what we suffer as we run up mountains and across deserts, carrying our portable camera and food, cannot be told, or easily described...”.

In this spirit, he collected and recorded whatever he considered to be of significance for the history of the Church, irrespective of the time at which it was made or its artistic value. Thus, he recorded, and published in the Deltion of the Society, a large number of inscriptions, buildings and movable objects, including ones dating from his own time, thereby also providing valuable evidence for the 19th century.

G. Lambakis not only studied the Church, but was an active member of it. His visits to Christian monuments were often accompanied by a sermon read to the faithful and the celebration of special services, and some of his journeys had the character of pilgrimages rather than archaeological field trips.

A characteristic example is his description of his visit to Philippi in 1902. This text is enlivened with passages from the Gospels, and Lambakis’s interest is focused almost entirely on the baptism of Lydia, the first Christian woman in Europe, by Saint Paul. He devotes only a brief paragraph to the monuments —he notes, indeed, that he took a photograph of the river in which the baptism took place and that he took away water from it in a vial,

which he later placed in the Society Museum.

He also cites in full the diary entry that he wrote “seated in the middle of the ruins”, in which he expresses his emotion at finding himself on the site that had been visited by Saint Paul. He states amongst other things that just before he arrived at Philippi he received Holy Communion, so that he would be pure when he entered this sacred ground. Despite this he would have liked the company of a priest, to celebrate communion on the ruins “in the middle of the first Church in the whole of Europe”.

Lambakis also systematically collected photographs, which were entered with a note in the register of the Society, like any other object. These photographs depicted mainly Christian monuments, archaeological sites, and artefacts that he had been unable to acquire. Many of them came from purchases or donations, though the majority were taken by G. Lambakis himself, who proved to be an excellent photographer. A pioneer of photographic documentation, he assembled an important body of material, of which he was very proud. He published a catalogue and inventory of the photographs in the Bulletin (Deltion) of the ChAS for 1910 (issue Θ’).

Lambakis’s use of photographs as a means of documentation, which was pioneering for his time, was also owed to the fact that his elder brother Ioannis (1851-1916) was a professional photographer. Ioannis collaborated with one of the oldest photographic studios in Athens, that of Philippos Margaritis and Ioannis Konstantinou, and after 1892 worked as a freelance. It is possible, therefore, that some of the photographs in the Lambakis archive were taken by the professional, Ioannis, though the majority of the exposures were

Ο Γ. Λαμπάκης ως περιηγητής και φωτογράφος

των μνημείων που επισκεπτόταν, καθώς και τις επιστημονικές παρατηρήσεις του δημοσίευε στο «Δελτίο» της ΧΑΕ, το οποίο εξέδιδε σχεδόν μόνος από το 1892 έως το 1910. Περιγράφοντας τις περιηγήσεις του στην Ελλάδα το 1892 αναφέρει: «Ὡς τις μύρμηξ ζητῶν κόκκον, οὕτως ἀνὰ πάσας τὰς διευθύνσεις τοῦ ὀρίζοντος περιφερόμεθα, καὶ πανταχοῦ τρέχουμεν, ὅπως ἔστω καὶ τμημα κόκκου τῆς ἐπιστήμης εἰς τὸ Μουσεῖον ἡμῶν εἰσενέγκωμεν. Καὶ τί μὲν ὑφιστάμεθα ἀνὰ τὰ ὄρη καὶ τὰς ἐρήμους τρέχοντες, φόρτον τὴν φωτογραφικὴν μηχανὴν ἡμῶν καὶ τὴν τροφὴν ἡμῶν περιφέροντες, οὔτε λέγεται οὔτε εὐκόλως περιγράφεται...».

Στο πνεῦμα αὐτὸ συνέλεγε καὶ κατέγραφε οτιδήποτε θεωροῦσε σημαντικό για τὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, ανεξάρτητα ἀπὸ τὸν χρόνο κατασκευῆς του ἢ τὴν καλλιτεχνικὴ του ἀξία. Ἐτσι λοιπὸν κατέγραψε καὶ δημοσίευσε στὸ Δελτίο τῆς Ἐταιρείας, ἐξίσου, πλήθος ἐπιγραφῶν, κτήρια καὶ κινητὰ ἀντικείμενα, ἀκόμα καὶ τὰ σύγχρονά του, προσφέροντάς μας πολὺτιμες μαρτυρίες καὶ για τὸν 19ο αἰῶνα.

Ο Γ. Λαμπάκης δὲν ἦταν μόνον μελετητὴς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐνεργὸ μέλος τῆς. Οἱ ἐπισκέψεις του στὰ χριστιανικὰ μνημεῖα πολλὲς φορές συνοδεύονταν με κήρυγμα στους πιστοὺς καὶ με τὴ διοργάνωση ἐιδικῶν ἀκολουθιῶν, ἐνῶ κάποια ἀπὸ τὰ ταξίδια του εἶχαν κυρίως χαρακτῆρα προσκυνήματος καὶ λιγότερο ἀρχαιολογικῆς περιήγησης.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ περιγραφή του οδοιπορικῆς του στους Φιλίππους τὸ 1902. Στὸ κείμενό του, διανθισμένο με εὐαγγελικὰ χωρία, τὸ ἐνδιαφέρον του μονοπωλεῖ ἡ βάπτισμα τῆς Λυδίας, τῆς πρώτης χριστιανῆς στὴν Ἑυρώπη, ἀπὸ

τὸν ἀπόστολο Παῦλο. Στὰ μνημεῖα ἀφιερώνει μόνον μιὰ σύντομη παράγραφο —σημειώνει μάλιστα ὅτι φωτογράφησε τὸ ποτάμι ὅπου ἐγίνε ἡ βάπτισμα καὶ ὅτι πήρε ἀπὸ αὐτὸ νερὸ σὲ φιάλη, τὴν ὁποία στὴ συνέχεια κατέθεσε στὸ Μουσεῖο τῆς Ἐταιρείας. Ἐπιπλέον παραθέτει ολόκληρη τὴν ἡμερολογιακὴ σημείωση που κράτησε «ἐν μέσῳ τῶν ἐρειπίων καθήμενος», στὴν ὁποία ἐκφράζει τὴ συγκίνησή του που βρέθηκε στὸν χῶρο ἀπὸ ὅπου πέρασε ὁ Παῦλος. Μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρει ὅτι λίγο πρὶν φτάσει στους Φιλίππους κοινώνησε «τῶν ἀχράντων Μυστηρίων», ὥστε νὰ εἶναι ἐξαγνισμένος πρὶν προσέλθει στὰ ἱερά αὐτὰ ἐδάφη. Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ ἐπιθυμοῦσε τὴ συντροφιά κάποιου ἱερέα, ὁ ὁποῖος θὰ λειτουργοῦσε πάνω στα ἐρείπια «ἐν μέσῳ τῆς πρωτογόνου Ἐκκλησίας τῆς ὅλης Ἑυρώπης».

Ο Γ. Λαμπάκης συνήθιζε νὰ συγκεντρώνει συστηματικὰ καὶ φωτογραφίες, οἱ ὁποῖες καταγράφονταν καὶ σχολιάζονταν στὸ βιβλίο εἰσαγωγῆς τῆς Ἐταιρείας, ὅπως κάθε ἀντικείμενο. Πρόκειται για φωτογραφίες που ἀπεικονίζουν κυρίως χριστιανικὰ μνημεῖα, ἀρχαιολογικοὺς τόπους, καθώς καὶ ἀντικείμενα που δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀποκτηθοῦν. Πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς προέρχονταν ἀπὸ ἀγορὲς ἢ δωρεές, ἐνῶ οἱ περισσότερες ἐλήφθησαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γ. Λαμπάκη, ὁ ὁποῖος ἀποδείχτηκε ἐξαίρετος φωτογράφος. Πρωτοπόρος τῆς φωτογραφικῆς τεκμηρίωσης, κατὰφερε νὰ συγκεντρώσει σπουδαῖο υλικό, για τὸ ὁποῖο ἦταν ἰδιαίτερα υπερέφανος. Στὸ Δελτίο τῆς ΧΑΕ τοῦ 1910 (τεύχος Θ') δημοσίευσε κατάλογο καὶ εὐρετήριο τῶν φωτογραφιῶν.

Ἡ πρωτοποριακὴ για τὴν ἐποχὴ χρῆση τῆς φωτογραφίας ὡς μέσου τεκμηρίωσης τὴν ὁποία ἀκολούθησε ὁ Γ. Λαμπάκης οφείλεται καὶ στὸ γεγονός ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀδερφός του Ἰωάννης

G. Lambakis as traveller and photographer

the work of the amateur, Georgios, and in many of his publications he states that he took the photographs himself. On the other hand, the developing and printing were probably carried out in Ioannis Lambakis's photographic studio.

This rich photographic material reflects the personal eye of G. Lambakis, who used the photograph as a means of reliable documentation and at the same time of artistic expression. Some of them are outstanding from an aesthetic point of view, while all of them reveal an experienced photographer with a keen eye, who created some excellent compositions.

Particular interest attaches to the photographs taken during his travels. His camera frequently wanders away from the monuments and captures, in front of them, scenes and persons drawn from daily life, that reveal an inspired feeling for composition. An extreme case of a "stage managed" exposure is provided by the photograph (XAE 6131), taken during his travels in Asia Minor, specifically at Laodikeia. In this photograph, he himself enacts a passage of Revelation (iv: 20) —the passage was later used as a note on the photograph in the Museum inventory: "the Director of the Christian Museum, G. Lambakis, knocking at the door of the house, in accordance with Revelation iv: 20".

At the same time, with the aim of documenting ecclesiastical life and providing ideological support for the Church, he photographed gatherings associated with official church ceremonies, and also attempted to form an archive of photographic portraits of Orthodox bishops all over the world.

Above all, however, Georgios Lambakis used photographs

to preserve Christian monuments. His endeavours resulted in a valuable photographic archive of Byzantine monuments, with pictures of exceptional quality, dated and annotated, which also offer a living picture of Greece at the turn of the 19th century.

Vassiliki Chorti

Ο Γ. Λαμπάκης ως περιηγητής και φωτογράφος

(1851-1916) ήταν επαγγελματίας φωτογράφος. Ο τελευταίος υπήρξε συνεργάτης ενός από τα παλαιότερα φωτογραφεία της Αθήνας, των Φίλιππου Μαργαρίτη και Ιωάννη Κωνσταντίνου, ενώ μετά το 1892 εργάστηκε ανεξάρτητα. Ενδέχεται λοιπόν κάποιες από τις φωτογραφίες του αρχείου Λαμπάκη να αποτελούν λήψεις του επαγγελματία Ιωάννη, το μεγαλύτερο μέρος τους όμως ανήκει στον ερασιτέχνη Γεώργιο —σε πολλά δημοσιεύματά του εξάλλου αναφέρει ότι φωτογραφίζει μόνος του. Ωστόσο, η εμφάνιση και η εκτύπωση γίνονταν πιθανότατα στο φωτογραφικό εργαστήριο του Ι. Λαμπάκη.

Στο πλούσιο αυτό φωτογραφικό υλικό αντανακλάται η προσωπική ματιά του Γ. Λαμπάκη, ο οποίος χρησιμοποιούσε τη φωτογραφία ως μέσον αξιόπιστης τεκμηρίωσης και ταυτόχρονα ως μέσον καλλιτεχνικής έκφρασης. Πολλές από τις φωτογραφίες του αποτελούν δείγματα υψηλής αισθητικής, ενώ στο σύνολό τους αποκαλύπτουν έναν έμπειρο φωτογράφο με ξεχωριστή ματιά, δημιουργό εξαιρετικών συνθέσεων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι φωτογραφίες που ελήφθησαν κατά τη διάρκεια των περιηγήσεών του. Συχνά ο φακός του ξέφευγε από τα μνημεία και αποτύπωνε μπροστά σε αυτά σκηνές και πρόσωπα της καθημερινότητας με μια εμπνευσμένη σκηνοθετική αντίληψη. Ακραίο παράδειγμα «σκηνοθετημένης» λήψης αποτελεί η φωτογραφία (ΧΑΕ 6131) που ελήφθη κατά τη διάρκεια της περιοδείας του στη Μικρά Ασία, και συγκεκριμένα στη Λαοδίκεια. Στη φωτογραφία αυτή σκηνοθετεί εαυτόν να αναπαριστά χωρίο της Αποκάλυψης (δ' 20) —το χωρίο χρησιμοποίησε αργότερα για τον υπομνηματισμό της

φωτογραφίας στο ευρετήριο του Μουσείου: «Ο Διευθυντής του χριστιανικού Μουσείου Γ. Λαμπάκης κρούων την θύραν οίκίας τινός κατά τὸ Αποκαλ. δ' 20».

Παράλληλα, στοχεύοντας στην τεκμηρίωση της εκκλησιαστικής ζωής αλλά και στην ιδεολογική ενίσχυση της Εκκλησίας, αφενός φωτογράφιζε συναθροίσεις που σχετίζονταν με επίσημες εκκλησιαστικές τελετές κι αφετέρου επιχείρησε να συγκροτήσει ένα αρχείο με φωτογραφικά πορτρέτα των ορθόδοξων επισκόπων του κόσμου.

Πάνω απ' όλα όμως ο Γ. Λαμπάκης χρησιμοποίησε τη φωτογραφία για να απαθανάτισει τα χριστιανικά μνημεία. Από την προσπάθειά του προέκυψε ένα πολύτιμο φωτογραφικό αρχείο βυζαντινών μνημείων με εξαιρετικής ποιότητας λήψεις, χρονολογημένες και σχολιασμένες, το οποίο επιπλέον προσφέρει μια ζωντανή εικόνα της Ελλάδας στο γύρισμα του 19ου αιώνα.

Βασιλική Χόρτη

From Thrace to Constantinople...

On 5 June 1902, Georgios Lambakis received a document from the Ministry of Religious Matters and Public Education, asking him to go to Serres in order to assist in the preservation “of the mosaic of the Cathedral there, which was at risk”. This document was the occasion of a protracted journey in which the scholar visited “Macedonia, Adrianople, Constantinople, and Asia Minor”.

G. Lambakis left Piraeus on 26 July, and his first stop was Thessaloniki (29 July), where he resumed the recording and study of the Christian monuments of the city and its surrounding area, a project he had begun the previous year. From there he went on to Serres (3 August), where he saw to the consolidation, cleaning and photographic documentation of the mosaic with the “Communion of the Apostles”, which adorned the semi-cylindrical section of the sanctuary apse in the church of Hagioi Theodoroi (Metropolis). At the same time he recorded other Christian monuments in the city and visited the nearby Prodromos Monastery. From Serres he went to Drama (14 August), from where he visited Philippi, Kavala and Doxato.

He left Drama on 18 August. His first stop in Thrace was Xanthi, where he was a guest in “the house of my dear old [...] fellow pupil at the Rizareios School [...] the doctor G. Maletsidis, a great patriot and tireless man”. In this city he visited the church of the Prodromos (Metropolis), the Taxiarch, the “notable because of the appellation” church of the Akathistos, Hagios Blasios and Hagios Georgios. Of the three small churches situated in the surrounding mountains, he visited the Taxiarch and the Theotokos Archangelotissa. The monuments he saw in Xanthi did not rouse

his interest enough to take photographs of them. He took only two exposures with general views of the town.

The second stop on his tour of Thrace was ancient Abdera (20 August) and the nearby villages of Mousafakli (Pheloni), Bouloustra (Polystylon) and Yenice (Yenisaia). G. Lambakis states that all that survived of ancient Abdera was the remains of the fortification walls, which he photographed. He found a large number of Christian monuments in the village of Polystylon, which lay “about quarter of an hour from the ruins of Abdera”. The large number and antiquity of the remains led him to the conclusion that Abdera “accepted Christianity at a very early date”.

What did attract his attention in Polystylon, and at the same time provoked his wrath, was that a Byzantine (in his opinion) sarcophagus had been broken, supplemented with modern decoration, and used as a balcony in the boys’ school of the village. He photographed the “sarcophagus”, and this particular exposure is one of the finest in his archive. He also photographed the modern village fountain, despite the fact that he held a very low opinion of the decoration. Finally, he visited the church of Hagia Paraskeve at Polystylon and that of the Hypapante at Yenice.

On 21 August, Lambakis moved on from the area of Abdera to Alexandroupoli (then Dedeagaç), where he took no photographs. He visited the only, newly-built church in the town, dedicated to Saint Nicholas, where he saw and recorded many sacred objects that came from the “ancient” churches of Ainos. At the same time was urged by the metropolitan bishop of Ainos to visit the town, so, as he himself states, “after a fine sea voyage we entered the river

Από τη Θράκη στην Κωνσταντινούπολη...

Στις 5 Ιουνίου του 1902 ο Γεώργιος Λαμπάκης έλαβε ένα έγγραφο από το Υπουργείο «Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως», με το οποίο εκαλείτο να μεταβεί στις Σέρρες, για να συμβάλει στη διάσωση «τοῦ ἐκεῖσε κινδυνεύοντος ψηφοθητήματος τῆς Μητροπόλεως». Το έγγραφο αυτό στάθηκε αφορμή για την πραγματοποίηση μεγάλης περιοδείας, κατά την οποία ο ερευνητής επισκέφθηκε «την Μακεδονίαν, Ἀδριανούπολιν, Κωνσταντινούπολιν καὶ Μικρὰν Ἀσίαν».

Ο Γ. Λαμπάκης αναχώρησε από τον Πειραιά στις 26 Ιουλίου και πρώτος σταθμός του ταξιδιού του ήταν η Θεσσαλονίκη (29 Ιουλίου), όπου συνέχισε την καταγραφή και μελέτη των χριστιανικών μνημείων της πόλης και των περιχώρων της, εργασία που είχε αρχίσει το προηγούμενο έτος. Από εκεί πήγε στις Σέρρες (3 Αυγούστου), όπου φρόντισε για τη στερέωση, τον καθαρισμό και τη φωτογραφική τεκμηρίωση του ψηφιδωτού με την «Κοινωνία των Αποστόλων», το οποίο κοσμούσε τον ημικύλινδρο της αψίδας του Βήματος στον ναό των Αγίων Θεοδώρων (Μητρόπολη). Παράλληλα κατέγραψε και άλλα χριστιανικά μνημεία της πόλης και επισκέφθηκε την παρακείμενη Μονή του Προδρόμου. Στη συνέχεια μετέβη στη Δράμα (14 Αυγούστου), από όπου επισκέφθηκε τους Φιλίππους, την Καβάλα και το Δοξάτο.

Στις 18 Αυγούστου έφυγε από τη Δράμα και ο πρώτος του σταθμός στη Θράκη ήταν η Ξάνθη, όπου φιλοξενήθηκε «ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ φιλτάτου παλαιοῦ [...] συμμαθητοῦ ἐν τῇ Ῥιζαρείῳ Σχολῇ [...] ἰατροῦ κ. Γ. Μαλετσίδου, ἀνδρὸς τὰ μάλα πατριώτου καὶ ρέκτου». Στην πόλη αυτή επισκέφθηκε τον ναό του Προδρόμου (Μητρόπολη), τον Ταξιάρχη, τον «ἀξιοσημείωτον διὰ τὴν ἐπωνυμίαν» ναό του

Ακαθίστου, τον Άγιο Βλάσιο και τον Άγιο Γεώργιο. Από τα τρία μονύδρια που βρίσκονταν στα γύρω βουνά, επισκέφθηκε αυτά του Ταξιάρχη και της Θεοτόκου Αρχαγγελιώτισσας (Εισόδια). Τα μνημεία που είδε στην Ξάνθη ο ερευνητής δεν κέντρισαν αρκετά το ενδιαφέρον του ώστε να τα αποτυπώσει φωτογραφικά. Έτσι τράβηξε δύο μόνο φωτογραφίες με το σύνολο της πόλης.

Ο δεύτερος σταθμός του οδοιπορικού του στη Θράκη ήταν τα αρχαία Ἄβδηρα (20 Αυγούστου), καθώς και τα παρακείμενα χωριά Μουσαφακλή (Φελόνη), Μπουλούστρα (Πολύστυλο) και Γενιτζέ (Γενισαία). Ο Γ. Λαμπάκης αναφέρει ότι από τα αρχαία Ἄβδηρα δεν είχαν διασωθεί παρά λείψανα των τειχῶν της πόλης, τα οποία και φωτογράφησε. Πλήθος χριστιανικών μνημείων βρήκε στο χωριό Πολύστυλο, το οποίο απέχει «τέταρτον περίπου τῆς ὥρας τῶν ἐρειπίων τῶν Ἀβδήρων». Ο μεγάλος αριθμός και η παλαιότητα των λειψάνων τον οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι τα Ἄβδηρα «λίαν ἐνωρὶς ἐδέξαντο τὸν Χριστιανισμόν».

Αυτό που κέντρισε το ενδιαφέρον του στο Πολύστυλο, και ταυτόχρονα προκάλεσε την έντονη οργή του, ήταν η θραύση μιας βυζαντινής (κατά τη γνώμη του) σαρκοφάγου, η νεώτερη συμπλήρωση του διακόσμου της και η χρήση της ως εξώστη στο σχολείο αρρένων του χωριού. Τη «σαρκοφάγο» αποτύπωσε φωτογραφικά, και η συγκεκριμένη φωτογραφία αποτελεί μία από τις ωραιότερες του αρχείου του. Φωτογράφησε επίσης και τη νεώτερη βρύση του χωριού, παρά το γεγονός ότι εκφράζεται εντελώς απαξιωτικά για τον διάκοσμό της. Στο Πολύστυλο επισκέφθηκε τέλος τον ναό της Αγίας Παρασκευής, ενώ στο Γενιτζέ τον ναό της Υπαπαντής.

From Thrace to Constantinople...

Hebros, where, on the right, spreads the nice, ancient-looking, and genteel town of Ainos.”

Lambakis described this town “a great museum of Christian art, because of the pre-Christian and particularly the Christian antiquities preserved in it”; the emotions it stirred in him are described graphically in his “Travels”: “as the traveller thinks of the former wealth of Ainos, derived from its shipping, and of the rest of its glory and renown, he is seized by an inexpressibly melancholy, seeing the whole of the town of Ainos today as an extensive ruin.”

The traveller arrived in Ainos on 23 August and stayed for three days, and on the 26th of the month he visited the nearby Skaloti Monastery. In the town, he recorded a total of 23 Byzantine and Post-Byzantine churches, many sacred objects and some inscriptions. He took 11 photographs in all, in which he captured views of the town and churches. These pictures are today of very great importance, since virtually all the monuments of the town have since been destroyed.

As we saw above, Lambakis was dismayed by the image of abandonment at Ainos. Just before he departed, “seated like a Jeremiah in the middle of boundless ruins and fragments” he recorded his feelings in a text entitled “Lamenting of the Ruins”. These thoughts, which are inspired by a strongly poetic intent, attest to Lambakis’s disappointment at the fortunes of the Christian—and other—antiquities of the town, which were widely scattered and given over to uses unconnected with their original purpose.

On his way to the Skaloti Monastery he visited the “purely Greek village of Maistro(s) (modern Yeniceköy), where he saw

the church of Hagios Georgios, in which he found nothing of any note. He recorded four inscriptions, one of them in a private house, and at the same time made a drawing of a broken closure slab, which he dated to the 5th-6th century. Finally, he visited the small church of Hagios Panteleemon just outside the village, which was already in ruins. There he recorded inscriptions on icons, but, as at Maistro(s), he did not take any photographs of them.

On 28 August Lambakis arrived “at dead of night” at Didymoteicho. He gives a vivid description of his wanderings in the gloomy, labyrinthine streets of the town, and his encounter with a Christian night-watchman on patrol, who regarded him with some suspicion and subjected him to “various questions and examinations”. In the morning he set himself to study the monuments of Christian antiquity, visiting the Metropolis, the church of Christ, and that of the Panagia. In the churches he recorded a large number of inscriptions, which he found on walls, icons, and sacred objects. He took photographs of the partially ruined church of Hagia Aikaterine, a tower in the fortification walls and city gate, and at the same time drew the monograms that he saw on a slab of marble built into a private house.

The last town in Thrace visited by Lambakis was Adrianople, of which he writes: “it is devoutly to be wished that one of the scholars in the town would write a monograph on the surviving monuments, in particular the marble fragments that have been brought to the courtyard of the Metropolis from the Byzantine fortresses that have been demolished from time to time and the other old houses.” The church of the Metropolis impressed him

Από τη Θράκη στην Κωνσταντινούπολη...

Από την περιοχή των Αβδήρων ο Γ. Λαμπάκης μετέβη την 21η Αυγούστου στην Αλεξανδρούπολη (τότε Δεδέαγατς), από την οποία δεν τράβηξε καμία φωτογραφία. Επισκέφθηκε τον μοναδικό, νεόδμητο ναό της πόλης, αφιερωμένο στον άγιο Νικόλαο. Εκεί είδε και κατέγραψε πολλά ιερά αντικείμενα που προέρχονταν από τις «αρχαίες» εκκλησίες της Αίνου, ενώ παράλληλα παροτρύνθηκε από τον Μητροπολίτη Αίνου να επισκεφθεί την πόλη. Έτσι, όπως ο ίδιος αναφέρει, «μετὰ ώραϊον δὲ πλοῦν θαλάσσιον εισερχόμεθα εἰς τὸν ποταμὸν Ἔβρον, ὅπου πρὸς τὰ δεξιὰ τούτου ἐφαπλοῦται ἡ συμπαθής, ἡ ἀρχαιοπρεπὴς καὶ ἀρχοντικὴ πόλις Αἴνος».

Το συναίσθημα που προκάλεσε στον Γ. Λαμπάκη η εικόνα της πόλης, την οποία ονόμασε «μέγα μουσεῖον τῆς χριστιανικῆς τέχνης, διὰ τὰς ἐν αὐτῇ περιωζομένας προχριστιανικὰς καὶ κυρίως τὰς χριστιανικὰς ἀρχαιότητας», εκφράζεται πολύ παραστατικά στις «Περιηγήσεις» του: «ἀναλογιζόμενος ὁ περιηγητὴς τὸν πάλαι ποτὲ ἐκ τῆς ναυτιλίας πλοῦτον τῆς Αἴνου καὶ τὴν λοιπὴν δόξαν καὶ εὐκλειαν ταύτης, ὑπὸ ἀνεκφράστου καταλαμβάνεται μελαγχολίας, ὀλόκληρον σήμερον τὴν πόλιν τῆς Αἴνου οἶονεὶ ἐκτεταμένα ἐρείπια βλέπων».

Στην Αίνο ο ερευνητής έφτασε στις 23 Αυγούστου και παρέμεινε τρεις ημέρες, ενώ στις 26 του μηνός επισκέφθηκε την παρακείμενη Μονή Σκαλωτής. Στην πόλη κατέγραψε συνολικά 23 βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς, πολλά ιερά αντικείμενα και επιγραφές. Τράβηξε συνολικά 11 φωτογραφίες, στις οποίες αποτύπωσε όψεις της πόλης, καθώς και ναούς. Η σημασία των λήψεων αυτών είναι μοναδική, καθώς το σύνολο σχεδόν των μνημείων της πόλης έχει σήμερα καταστραφεί.

Όπως προαναφέρθηκε, ο ερευνητής συγκλονίστηκε από την εικόνα εγκατάλειψης της Αίνου. Έτσι, λίγο πριν να αναχωρήσει, «ἐν μέσω τῶν ἀπείρων ἐρειπίων καὶ συντριμμάτων [...] ὡς τις Ἱερεμίας καθήσας», κατέγραψε τα συναισθήματά του σε κείμενο με τίτλο «τὰ ἐρείπια θρηνωδοῦντα». Οι σκέψεις αυτές, που διαπνέονται από έντονη ποιητική διάθεση, μαρτυρούν την απογοήτευση του Γ. Λαμπάκη για την τύχη των χριστιανικών —και όχι μόνο— αρχαιοτήτων της πόλης, οι οποίες βρίσκονταν διασκορπισμένες, σε θέση και χρήση άσχετη με την αρχική τους.

Στον δρόμο προς τη Μονή Σκαλωτής επισκέφθηκε το «καθαρῶς ἑλληνικὸν χωρίον» Μαῖστρο(ς) (σημ. Υεπίσεκϋ), όπου είδε τον ναό του Αγίου Γεωργίου, στον οποίο δεν εντόπισε κάτι το αξιόλογο. Κατέγραψε τέσσερις επιγραφές, από τις οποίες η μία βρισκόταν σε ιδιωτική οικία, ενώ παράλληλα σχεδίασε ένα θραυσμένο θωράκιο από διάστυλο, το οποίο τοποθέτησε χρονολογικά στον 5^ο-6^ο αιώνα. Επισκέφθηκε, τέλος, το ήδη διαλυμένο μονύδριο του Αγίου Παντελεήμονος, που βρισκόταν σε μικρή απόσταση από το χωριό. Εκεί κατέγραψε επιγραφές εικόνων, δεν αποτύπωσε όμως τίποτα φωτογραφικά, όπως συνέβη και με το(ν) Μαῖστρο.

Στις 28 Αυγούστου έφτασε «περὶ βαθεῖαν νύκτα» στο Διδυμότειχο. Με γλαφυρό τρόπο περιγράφει την περιπλάνησή του στους λαβυρινθώδεις και σκοτεινούς δρόμους της πόλης, καθώς και τη συνάντησή του με χριστιανό νυκτοφύλακα που περιπολούσε, ο οποίος τον θεώρησε ύποπτο και έτσι τον υπέβαλε σε «ποικίλας ἐρωτήσεις καὶ ἐξετάσεις». Το πρωί επιδόθηκε στη σπουδή των μνημείων της χριστιανικής αρχαιότητας, επισκεπτόμενος τη Μητρόπολη, τον ναό του Χριστού και αυτόν της Παναγίας. Στις εκκλησίες κατέγραψε

From Thrace to Constantinople...

greatly “because of the majesty of its interior and the wealth of wood-carved decoration”. He photographed the representation of the Seven Ecumenical Councils that was depicted in the narthex, part of a Menaion from the nave, and a gold and silver artophorion, and at the same time recorded inscriptions on icons and holy objects. He also visited the cruciform church of Hagios Ioannes Theologos, where he also recorded inscriptions, a task he repeated in the chapel of Hagios Panteleemon.

On 31 August, Lambakis hastily left Adrianople, in order to be able to attend the ceremony of the New Indiction, which was to be held on the morning of 1 September in Constantinople. That year (1902) the end of the 15th Indiction and the beginning of the 1st was to be proclaimed. In the “Great Church” he attended the Divine Liturgy, after which “with psalms and hymns, the clergy leading, the Patriarch and scholars and we guests with him went up to the patriarchal hall, where the Akolouthia and the Troparia of the New Indiction were sung devoutly”.

He was particularly moved by the prayer that is read for the beginning of the new year, as it is clear from the fact that he cites it in full in his “Travels”. At the same time he asked the Patriarch “to transmit [...] to Free Greece, also, the beginning of the New Year. And the All Holiness Patriarch inscribed the New Indiction in our Album”. He inserts a picture of the “inscription” in the text of his “Travels”.

On 2 September the traveller visited Hagia Sophia. True to the spirit of the age, which sought to demonstrate the unbroken continuity of Hellenism, Lambakis compares the church with the

Parthenon and writes: “Greece, the Mother of all wisdom and art, is over all the centuries a great Museum of the uniform immortal spirit of the Greek people. The Parthenon (the goddess of Wisdom, Athena, emerging from the head of Zeus) and Hagia Sophia (the Wisdom of God) are one concept in two different forms of art.”

From Hagia Sophia, G. Lambakis described mainly the thoughts and emotions that flooded in on him during his visit to the church, since —as he comments characteristically— much has been written on this supreme monument of Christendom both by earlier and by modern scholars. Lambakis did not photograph the church himself, but did acquire a large number of photographs of it (XAE 3644-3715). Most of these were donated to the Christian Archaeological Society by Leonidas Kalamidas, while a number of others were purchased some time later (1910). These photographs are of great importance, since they are now valuable —and in some cases unique— evidence for the condition of the church at that time.

The second monument in Constantinople described by G. Lambakis is the patriarchal church of Hagios Georgios, “which, because it is low and gloomy, exudes a certain secret melancholy, splendidly symbolising the difficult passage of the Greek Nation and Church.” In the church he recorded sacred objects and inscriptions, and showed particular interest in the sacred relics kept there, which had been brought from the Pammakaristos Monastery.

In his “Travels”, G. Lambakis goes on to refer to the Chora Monastery, which, by virtue of its splendid mosaics and wall-paintings, he regards as “a venerable Museum of the whole of Christian art”. Lambakis took no photographs of this church, either,

Από τη Θράκη στην Κωνσταντινούπολη...

πλήθος επιγραφών, οι οποίες βρίσκονταν στους τοίχους, σε εικόνες ή σε ιερά αντικείμενα. Φωτογραφικά αποτύπωσε τον ημιερειπωμένο ναό της Αγίας Αικατερίνης, έναν πύργο των τειχών η μία πύλη της πόλης, ενώ παράλληλα σχεδίασε τα μονογράμματα που είδε σε μάρμαρο εντοιχισμένο σε ιδιωτική οικία.

Η τελευταία πόλη της Θράκης που επισκέφθηκε ο Γ. Λαμπάκης ήταν η Αδριανούπολη, για την οποία γράφει: «εὐχῆς ἔργον ἄν τις τῶν ἐκεῖ λογίων συνέγραφε μονογραφίαν τῶν περισωθέντων μνημείων, καὶ ἰδίᾳ τῶν μαρμάρων τῶν ἀποκομιζομένων ἐν τῇ αὐτῇ τῆς Μητροπόλεως ἐκ τῶν κατεδαφιζομένων ἐκάστοτε βυζαντινῶν φρουρίων καὶ ἐτέρων παλαιῶν οἰκῶν». Ο ναός της Μητροπόλεως του προκάλεσε ιδιαίτερη εντύπωση «διὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ μεγαλοπρέπειαν καὶ τὴν πλουσίαν ξυλογλυπτικὴν διακόσμησιν». Φωτογράφησε τις παραστάσεις των Επτά Οικουμενικῶν Συνόδων που είχαν εικονιστεί στον νάρθηκα, τμήμα Μηναίου από τον κυρίως ναό και ένα χρυσάργυρο αρτοφόριο, ενώ παράλληλα κατέγραψε επιγραφές εικόνων και ιερῶν αντικειμένων. Επισκέφθηκε ἀκόμη τον σταυρόσχημο ναό του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου, όπου επίσης κατέγραψε επιγραφές, εργασία που επανέλαβε και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Παντελεήμονος.

Την 31η Αυγούστου ο Γ. Λαμπάκης ἔφυγε βιαστικά από την Αδριανούπολη, για να μπορέσει να παρευρεθεί στην τελετή της Νέας Ινδικτιῶνος, που θα ετελείτο το πρωί της 1ης Σεπτεμβρίου στην Κωνσταντινούπολη. Τη χρονιά εκείνη (1902) θα κηρυσσόταν η λήξη της 15ης Ινδικτιῶνος και η έναρξη της 1ης. Στη «Μεγάλη Ἐκκλησία» παρακολούθησε τη Θεία Λειτουργία, μετά την οποία «ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις, τοῦ κλήρου προηγουμένου, ὁ Πατριάρχης καὶ

οἱ σὺν αὐτῷ λογάδες καὶ κεκλημένοι ἀνήλθομεν ἐπὶ τῆς Πατριαρχικῆς αἰθούσης, ἔνθα κατασκευτικῶς ἐψάλησαν ἡ Ἀκολουθία καὶ τὰ Τροπάρια τῆς Νέας Ἰνδικτιῶνος».

Η ιδιαίτερη συγκίνηση που του προκάλεσε η ευχή που διαβάζεται για την έναρξη του νέου έτους καταδεικνύεται από το ότι την παραθέτει ολόκληρη στις «Περιηγήσεις» του. Παράλληλα παρακάλεσε τον Πατριάρχη «ὅπως μεταλαμπαδεύσει καὶ [...] εἰς τὴν Ἐλευθέραν Ἑλλάδα τὴν ἑναρξιν τοῦ Νέου Ἔτους. Ἡ δὲ Α. Π. ἐχάραξεν ἐν τῷ ἡμετέρῳ Λευκώματι τὴν Νέαν Ἰνδικτιῶνα». Εικόνα μάλιστα του «χαράγματος» παρεμβάλλει στο κείμενο της περιήγησής του.

Στις 2 Σεπτεμβρίου ο ερευνητής επισκέφθηκε την Αγία Σοφία. Πιστός στο πνεύμα της εποχής, το οποίο ήθελε να καταδείξει την ἀρρηκτη συνέχεια του Ελληνισμού, ο Γ. Λαμπάκης συγκρίνοντας τον ναό με τον Παρθενώνα γράφει «Ἡ Ἑλλάς, Μήτηρ πάσης σοφίας καὶ τέχνης, ἐστὶ τὸ διὰ πάντων τῶν αἰώνων μέγα Μουσεῖον τοῦ ἐνιαίου ἀθανάτου πνεύματος τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς. Παρθενῶν (ἢ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διὸς ἐξερχόμενη θεὰ τῆς Σοφίας Ἀθηνᾶ) καὶ Ἁγία Σοφία (ἢ Σοφία τοῦ Θεοῦ) μία διάνοια ἐν δυσὶ διαφόροις τέχνης τύποις».

Από την Αγία Σοφία ο Γ. Λαμπάκης περιγράφει κυρίως τις σκέψεις και τα συναισθήματα που τον κατέκλυσαν κατά την επίσκεψή του στον ναό, καθώς —όπως χαρακτηριστικά αναφέρει— για το κορυφαίο αυτό μνημείο της Χριστιανοσύνης έχουν γραφεί αρκετά τόσο από παλαιότερους όσο και από σύγχρονους του μελετητές. Ο ερευνητής δεν αποτύπωσε φωτογραφικά τίποτα από τον ναό, εξασφάλισε όμως μεγάλο αριθμό φωτογραφιών (ΧΑΕ

From Thrace to Constantinople...

though again Leonidas Kalamidas, an engineer of Constantinople, presented him with a large number of photographs. This was also the case with the church of Hagioi Sergios and Bakchos, of which Lambakis published the founders inscription in the Bulletin (Deltion) of the ChAS.

In the church of the Theotokos at Blachernai, Lambakis recalls that this is where the Akathistos Hymn was sung for the first time. Outside it he saw a marble font and recommended that it be removed to the Patriarchate. After a brief description of the church of Hagia Theodosia, he addresses an appeal to the Byzantinists of his day to investigate the monument. Of the Stoudios Monastery he writes that “it presents a lamentable condition of extreme abandonment and collapse”.

He visited the Pammakaristos Monastery in accompany with the “scholar of the Nation”, Sideridis, who had published the inscription of the church and a ground plan. In Hagios Georgios “near the Adrianople gate” he recorded an inscription on stone, and copied more inscriptions in the church of Zoodochos Pege. In the church of Christ at Galata he was impressed by the templon, while in the cemetery church of the Metamorphosis he was dismayed by a mosaic depicting God the Father, and asked the Patriarch to remove “this comical monstrosity”.

In the land walls of the city, which were “majestic, but at the same time inspired an unaccountable melancholy in the traveller”, he recorded the inscription of 1439, and he dwelt a while at the Golden Gate, recalling its past. On 26 September he visited the Heptapyrgion, again with Sideridis (whose first name he does not

mention), and on the 30th of the month he went with the same companion to the supposed tomb of Constantine Palaiologos. With reference to the latter he writes that “the archaeologist’s spade and investigation, and above all academic freedom” will make it possible to discover the real site of the burial of the last Byzantine emperor. In the city, finally, he recorded inscriptions that he saw in the Greek Philological Society and also in the National Museum.

At Neochorio he visited the churches of Hagios Georgios and the Koimesis tes Theotokou, in which he recorded icons and inscriptions, as he did also in the churches of Hagios Nikolaos and the Metamorphosis at Maltepe. At Chalkedon (Kadikiöy) he recorded inscriptions on tombs. On 28 September he went on to Chalke, where he visited the churches of Hagia Triada and the Koimesis tes Theotokou, in which he recorded icons, inscriptions and holy objects. On the following day he visited the island of Antigoni, from which he removed a plinth, which he took to the Christian Museum.

On Tuesday 2 October 1902, Lambakis left Constantinople by the steamship “Ionia”. From the ship he took a photograph of the city, which was dominated by the church of Hagia Sophia. He recorded his sadness at leaving in some detail in his “Travels”, characteristically describing the large light house that stood like a funeral candle on the coast.

Apostolos G. Mantas

Από τη Θράκη στην Κωνσταντινούπολη...

3644-3715). Το μεγαλύτερο τμήμα τους δώρησε στη Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ο Λεωνίδας Καλαμίδας, ενώ κάποιες άλλες αγοράστηκαν αρκετά αργότερα (1910). Η αξία των εν λόγω φωτογραφιών είναι μεγάλη, καθώς σήμερα αποτελούν πολύτιμες —και σε κάποιες περιπτώσεις μοναδικές— μαρτυρίες για την τότε κατάσταση του ναού.

Το δεύτερο μνημείο της Κωνσταντινούπολης που περιγράφει ο Γ. Λαμπάκης είναι ο πατριαρχικός ναός του Αγίου Γεωργίου, «ὅς διὰ τὸ χθαμαλὸν καὶ σκοτεινὸν αὐτοῦ μυστικὴν τινα ἀποπνέει μελαγχολίαν, λαμπρῶς συμβολίζουσαν τοῦ Γένους καὶ τῆς Ἐκκλησίας τὴν ταλαίπωρον καιρικὴν διέλευσιν». Στην εκκλησία κατέγραψε ιερά αντικείμενα και επιγραφές, ενώ παράλληλα έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για τα ιερά λείψανα που φυλάσσονταν εκεί, και τα οποία είχαν μεταφερθεί από τη Μονή Παμμακαρίστου.

Στις «Περιηγήσεις» του ο Γ. Λαμπάκης αναφέρει στη συνέχεια τη Μονή της Χώρας, την οποία εξαιτίας των λαμπρών ψηφιδωτών και τοιχογραφιών θεωρεί ως «περίσεμνον Μουσεῖον τῆς καθόλου Χριστιανικῆς τέχνης». Και από τον ναό αυτόν ο ερευνητής δεν αποτύπωσε τίποτα φωτογραφικά, πάλι όμως ο Κωνσταντινουπολίτης μηχανικός Λεωνίδας Καλαμίδας του δώρησε πλήθος φωτογραφιών. Το ίδιο συνέβη και με τον ναό των Αγίων Σεργίου και Βάκχου, του οποίου ο ερευνητής δημοσίευσε την κτητορική επιγραφή στο Δελτίο της ΧΑΕ.

Στον ναό της Θεοτόκου των Βλαχερνών ο Γ. Λαμπάκης θυμάται ότι εκεί εψάλη για πρώτη φορά ο Ακάθιστος Ὕμνος. Ἐξω από αυτόν είδε μία μαρμάρινη κολυμβήθρα και συνέστησε να μεταφερθεί στο Πατριαρχείο. Για τον ναό της Αγίας Θεοδοσίας,

μετά από σύντομη περιγραφή, απευθύνει έκκληση στους βυζαντινολόγους της εποχής του να τον ερευνήσουν. Για τη Μονή Στουδίου γράφει ότι «παρουσιάζει ἀξιοθρήνητον κατάστασιν ἐσχάτης ἐγκαταλείψεως καὶ καταρρέουσας».

Τη Μονή Παμμακαρίστου επισκέφθηκε μαζί με τον «λογάδα τοῦ Γένους» Σιδερίδη, ο οποίος είχε δημοσιεύσει την επιγραφή του ναού και κάτοψή του. Στον Άγιο Γεώργιο «περὶ τὴν πύλην τῆς Ἀδριανουπόλεως» κατέγραψε επιγραφή επί λίθου, ενώ περισσότερες επιγραφές κατέγραψε στον ναό της Ζωοδόχου Πηγῆς. Στην Εκκλησία του Χριστοῦ στον Γαλατά εντυπωσιάστηκε από το τέμπλο, ενώ στον ναό της Μεταμορφώσεως του νεκροταφείου αγανακτεί με ψηφιδωτό που εικονίζει τον Θεό-Πατέρα και παρακαλεί τον Πατριάρχη να απαλείψει «τὸ γελιογραφικὸν τοῦτο τερατούργημα».

Από τα χερσαία τείχη της πόλης, «μεγαλοπρεπῆ, ἀλλὰ καὶ συγχρόνως ἀνεξήγητόν τινα μελαγχολίαν τῶ ὁδοιπόρῳ ἐμπνέοντα», κατέγραψε την επιγραφή του 1439, ενώ ιδιαίτερα στάθηκε στη Χρυσή Πύλη ενθουσιάζοντας το παρελθόν της. Στις 26 Σεπτεμβρίου επισκέφθηκε πάλι με τον Σιδερίδη (το μικρό όνομα του οποίου δεν αναφέρει) το Επταπύργιο, ενώ με τον ίδιο συνοδό πήγε στις 30 του μήνα στον υποτιθέμενο τάφο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Αναφερόμενος στον τελευταίο, γράφει ότι «σκαπάνη καὶ ἔρρινα, καὶ πρὸ παντὸς ἐπιστημονικὴ ἐλευθερία» θα επιτρέψουν την ανεύρεση του πραγματικού χώρου ταφῆς του τελευταίου Βυζαντινού αυτοκράτορα. Από την πόλη κατέγραψε, τέλος, επιγραφές που είδε στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο, καθώς και στο Εθνικό Μουσείο.

Από τη Θράκη στην Κωνσταντινούπολη...

Στο Νεοχώριο επισκέφθηκε τους ναούς του Αγίου Γεωργίου και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στους οποίους κατέγραψε εικόνες και επιγραφές, πράγμα που συνέβη και με τους ναούς του Αγίου Νικολάου και της Μεταμορφώσεως στο Μάλτεπε. Στη Χαλκηδόνα (Κατίκιοϊ) κατέγραψε επιγραφές τάφων. Στις 28 Σεπτεμβρίου μετέβη στη Χάλκη, όπου επισκέφθηκε τους ναούς της Αγίας Τριάδος και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, στους οποίους κατέγραψε εικόνες, επιγραφές και ιερά αντικείμενα. Την επόμενη μέρα πήγε στη νήσο Αντιγόνη, από όπου πήρε μία πλίνθο, την οποία και έφερε στο Χριστιανικό Μουσείο.

Στις 2 Οκτωβρίου του 1902, ημέρα Τρίτη, ο Γ. Λαμπάκης αναχώρησε με το ατμόπλοιο «Ιωνία» από την Κωνσταντινούπολη. Από το πλοίο αποτύπωσε φωτογραφικά μια άποψη της πόλης, στην οποία δεσπόζει ο ναός της Αγίας Σοφίας. Τα μελαγχολικά συναισθήματα που του προκάλεσε η αναχώρηση καταγράφει αναλυτικά στις «Περιηγήσεις» του, ονομάζοντας χαρακτηριστικά νεκρική λαμπάδα τον μεγάλο φάρο που υψωνόταν στην παραλία.

Απόστολος Γ. Μαντάς

26. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία
Τμήμα θυροφύλλου από την «Πύλη του Ωρολογίου»
ΧΑΕ 3659

Κατά την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη ο Γ. Λαμπάκης δεν αποτύπωσε φωτογραφικά κανένα τμήμα του ναού της Αγίας Σοφίας. Όλες σχεδόν οι φωτογραφίες του μνημείου δωρήθηκαν στη ΧΑΕ από τον Λ. Καλαμίδα και καταγράφηκαν το 1903. Η ιδιαίτερη αξία τους έγκειται στο ότι παρέχουν μια εικόνα του σημαντικότερου βυζαντινού μνημείου, όταν ακόμη λειτουργούσε ως ισλαμικό τέμενος.

Στο απότυπο διακρίνεται η δυτική όψη του κατώτερου τμήματος του νοτίου φύλλου από τα ορειχάλκινα θυρόφυλλα της ονομαζόμενης «Ωραίας Πύλης» ή «Πύλης του Ωρολογίου». Η θύρα βρίσκεται στον εξωνάρθηκα και από αυτήν εισερχόταν ο αυτοκράτορας στον νάρθηκα κατά τις μεγάλες τελετές.

Στη νεώτερη έρευνα η εν λόγω θύρα ονομάζεται «παλίμψηστη», καθώς διαπιστώνονται σε αυτή τρεις φάσεις: η πρώτη χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 1^{ου} αι., η δεύτερη την εποχή του Ιουστινιανού και η τρίτη κατά την περίοδο της συμβασιλείας των Θεοφίλου και Μιχαήλ. Το πρώτο όνομα αφαιρέθηκε μετά την αποκατάσταση της λατρείας των εικόνων, πιθανόν επειδή θεωρήθηκε άτοπο να υπάρχει το όνομα του τελευταίου εικονομάχου αυτοκράτορα στην Αγία Σοφία.

26. Constantinople, Hagia Sophia
Part of a leaf of the Gate of Horologion
ΧΑΕ 3659

During his visit to Constantinople, G. Lambakis did not take any photographs of the church of Hagia Sophia. Most of the photographs of the monument were donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas and entered in the inventory in 1903. Their particular value is that they provide a picture of the most important Byzantine monument when it still functioned as a Muslim house of worship.

In the picture can be seen the west face of the lower part of the south leaf of the bronze leaves of the so-called Beautiful Gate or Gate of Horologion. The door is in the exonarthex and the emperor passed through it into the narthex during the major ceremonies.

The door in question is known to modern research as the “palimpsest”, since three phases can be detected in it: the first dates from the second half of the 1st century, the second to the time of Justinian, and the third to the joint reign of Theophilos and Michael. The name of Theophilos was removed after the restoration of the veneration of icons, probably because it was felt inappropriate for the name of the last iconoclastic emperor to be retained in Hagia Sophia.

27. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία
Βόρειο τμήμα του κεντρικού κλίτους από τη Βασίλειο Πύλη
ΧΑΕ 3655

Κύριο θέμα της φωτογραφίας, που δωρήθηκε από τον Λ. Καλαμίδα στη ΧΑΕ (1903), αποτελεί η μεσαία και μεγαλύτερη από τις ονομαζόμενες Βασιλικές

Πύλες, η οποία λειτουργούσε ως κεντρική είσοδος του ναού από τον εσωνάρθηκα. Η ονομασία των θυρών οφείλεται στο ότι από αυτές εισέρχονταν κατά τις μεγάλες εορτές στην εκκλησία ο αυτοκράτορας και η συνοδεία του.

Το περιθύρωμα και το υπέρθυρο είναι ορειχάλκινα, παλαιότερα όμως ήταν επίχρυσα, όπως αποδεικνύεται από τα σωζόμενα ακόμη και σήμερα ίχνη χρυσού, ενώ εκατέρωθεν της πύλης διακρίνονται δείγματα έξοχης ορθομαρμάρωσης.

Στο εσωτερικό του ναού κάθονται προσευχόμενοι μουσουλμάνοι. Το δάπεδο είναι καλυμμένο με ψάθες και τάπητες, στοιχείο που επιβλήθηκε από το γεγονός ότι οι μουσουλμάνοι προσεύχονται γονατιστοί. Ένα οθωμανικό, τέλος, βήλο με πλούσιο γεωμετρικό και φυτικό διάκοσμο κλείνει τη θύρα μέχρι τη μέση. Τόσο το βήλο όσο και τα καλύμματα του δαπέδου έχουν σήμερα αφαιρεθεί.

Α.Γ.Μ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/BIBLIOGRAPHY: Αντωνιάδης 1907-1909, I, 174-179, πίν. 39-40· Mainstone 1988, 32, εικ. 32-33· Bertelli 1990, 115-116, εικ. 4.

27. Constantinople, Hagia Sophia
North part of the central aisle, seen from the Royal Door
ΧΑΕ 3655

The main subject of this photograph, which was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas in 1903, is the central and largest of the so-called Royal Doors, which served as the main entrance to the church from the esonarthex. The doors were so called because it was through them that the emperor and his retinue entered the church during major ceremonies.

The doorframe and lintel are of bronze, and were once gilded, as is clear from the traces of gold that still survive. Examples of excellent marble revetment can be seen on either side of the door.

Muslims at prayer sit inside the church. The floor is covered with straw mats and carpets, a feature dictated by the fact that Muslims kneel for prayer. The upper half of the door is covered by an Ottoman curtain with lavish geometric and floral decoration. Both the curtain and the floor covers have now been removed.

Α.Γ.Μ.

28. Constantinople, Hagia Sophia
Mosaic representation in the narthex
ΧΑΕ 3647

The photograph, which was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas, shows the well-known mosaic in the narthex, which is on the tympanum above the Royal Door. The figure of Christ enthroned that occupies the centre of the composition cannot be seen, since it has been covered by a decorative motif. This repeats a corresponding motif on the barrel vault of the narthex and was painted by the Swiss brothers and architects Gaspare and Giuseppe Fossati, who undertook the renovation of the church and the conservation and cleaning of the mosaics (1847-1849) on the orders of the sultan Abdul Medjid.

After the first cleaning of the mosaic by T. Whittemore in 1931-1932 and a second by E. Hawkins in 1959-1960, the original composition, which was already known from drawings by the Fossati brothers, was completely uncovered. Christ is depicted enthroned at the centre of the representation, with a medallion containing the Virgin in an attitude of supplication to his right and a frontal bust of an angel in a corresponding medallion to his left.

An emperor in an attitude of veneration (proskynesis) is shown beneath the medallion with the Virgin.

G. Lambakis was aware of the content of the original composition, as is clear from a drawing published by him in 1911 with the annotation: "Jesus Christ on a throne (mosaic from the Church of Hagia Sophia)". When he entered the photograph in the Christian Archaeological Society inventory in 1903, he identified the emperor with Justinian, but modern scholarship is now generally of the view that it is Leo VI the Wise (886-912). The monarch's attitude of veneration and the fact that the representation is placed in the narthex have been connected with the conflict between this emperor and the Church arising from Leo's fourth marriage, in contravention of the Canon law. The depiction of the emperor venerating denotes his submission to the canons of the church and his repentance for his contravention of them.

28. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία
Ψηφιδωτή παράσταση στον νάρθηκα
ΧΑΕ 3647

Στη φωτογραφία, η οποία δωρήθηκε στη ΧΑΕ από τον Λ. Καλαμίδα, αποτυπώνεται το γνωστό ψηφιδωτό του νάρθηκα, που βρίσκεται στο τύμπανο, επάνω από τη Βασιλείο Πύλη του ναού. Η μορφή του ένθρονου Χριστού, που καταλαμβάνει το κέντρο της σύνθεσης, δεν διακρίνεται, καθώς είχε καλυφθεί με διακοσμητικό θέμα. Το θέμα αυτό, που επαναλαμβάνει αντίστοιχο της καμάρας του νάρθηκα, ζωγραφίστηκε από τους Ελβετούς αρχιτέκτονες αδελφούς Gaspare και Giuseppe Fossati, οι οποίοι με εντολή του σουλτάνου Αβδούλ Μετζίτ ανέλαβαν την ανακαίνιση του ναού, τη συντήρηση και τον καθαρισμό των ψηφιδωτών (1847-1849).

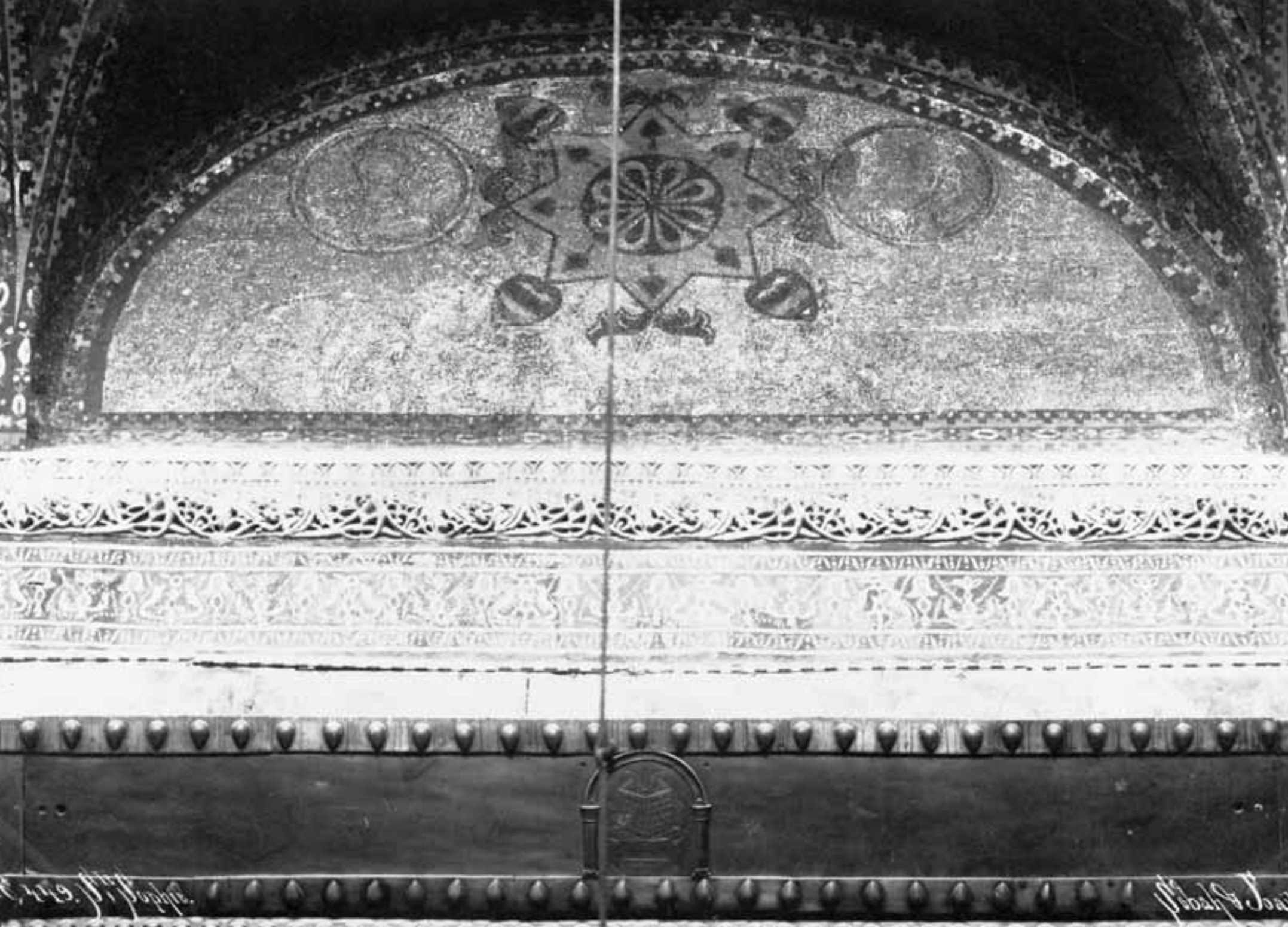
Μετά τον πρώτο καθαρισμό του ψηφιδωτού από τον Τ. Whittemore το 1931-1932, και τον δεύτερο από τον Ε. Hawkins το 1959-1960, η αρχική σύνθεση —ήδη γνωστή από τα σχέδια των αδελφών Fossati— αποκαλύφθηκε στο σύνολό της. Στο κέντρο της παράστασης εικονίζεται ένθρονος ο Χριστός, σε μετάλλιο στα δεξιά Του προτομή της Θεοτόκου σε στάση δέησης, ενώ σε αντίστοιχο στα αριστερά μετωπική προτομή αγγέλου. Κάτω από το μετάλλιο με τη Θεοτόκο εικονίστηκε ένας αυτοκράτορας σε στάση προσκύνησης. Ο Γ. Λαμπάκης γνώριζε το περιεχόμενο της αρχικής σύνθεσης, όπως αποδεικνύεται από σχέδιο που δημοσίευσε το 1911 με τον υπομνηματισμό «Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπὶ θρόνου (ψηφιδωτῆμα τοῦ Ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας)». Ὅταν κατέγραψε το 1903 τη φωτογραφία στον κατάλογο της ΧΑΕ, ταύτισε τον εικονιζόμενο αυτοκράτορα με τον Ιουστινιανό, στη σύγχρονη όμως έρευνα έχει επικρατήσει η άποψη ότι πρόκειται για τον Λέοντα ΣΤ΄ τον Σοφό (886-912). Η στάση προσκύνησης του μονάρχη και η τοποθέτηση της παράστασης στον νάρθηκα έχει συσχετισθεί με τη διαμάχη που ξέσπασε ανάμεσα στον εν λόγω αυτοκράτορα και την Εκκλησία εξαιτίας του αντίθετου με τους ιερούς κανόνες τέταρτου γάμου του Λέοντα. Με την απεικόνισή του σε προσκύνηση ο αυτοκράτορας δηλώνει την υποταγή του στους εκκλησιαστικούς κανόνες και τη μετάνοιά του για την παράβασή τους.

A.G.M.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/BIBLIOGRAPHY: Λαμπάκης 1911, 19, εικ. 11· Whittemore 1933-1952, I, 9-10, 14-23, πίν. VI, XII-XXI· Mango 1962, 24-25, εικ. 8-10· Hawkins 1968, 151-166, εικ. 1-12· Oikonomides 1976, 151-172· Χατζηδάκη 1994, 19, 233, εικ. 33.

A.G.M.

1879. 11/11/1879.

1879. 11/11/1879.

29. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία
Όψη προς τα βορειοανατολικά
ΧΑΕ 3682

Στη φωτογραφία, η οποία δωρήθηκε στη ΧΑΕ από τον Λ. Καλαμίδα και καταγράφηκε το 1903, εικονίζεται στα αριστερά τμήμα του βορείου τοίχου του κεντρικού κλίτους του ναού, με το αντίστοιχο υπερώο και το τύμπανο.

Στα δεξιά διακρίνεται η βορειοανατολική κόγχη (εξέδρα) και η αψίδα του Βήματος, υψηλότερα το βορειοανατολικό σφαιρικό τρίγωνο (λοφίο) του τρούλου, και στο ανώτερο άκρο παράθυρα που ανοίγονται στη βάση του. Το ψηφιδωτό με την ένθρονη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Βήματος δεν είναι ορατό, ενώ οι ψηφιδωτές παραστάσεις αγίων στο βόρειο τύμπανο αποκαλύφθηκαν πολύ αργότερα. Από τον γραπτό διάκοσμο του ναού φαίνεται μόνο το εξαπτέρυγο που κοσμούσε το σφαιρικό τρίγωνο του τρούλου.

Με τη συγκεκριμένη λήψη ο φωτογράφος κατόρθωσε να αιχμαλωτίσει τη μεγαλοπρέπεια του εσωτερικού του ναού. Εκτός από το προαναφερθέν τμήμα του ψηφιδωτού διακόσμου, ο θεατής διακρίνει τη συμμετρία των κιονοστοιχιών και τον πολυτελή γλυπτό τους διάκοσμο, ενώ ορατή —αν και σε μικρότερο βαθμό— είναι επίσης η περίφημη ορθομαρμάρωση του ναού. Αυτό όμως που καθιστά τη φωτογραφία μοναδική είναι η πρωινή ώρα της λήψης της. Έτσι φαίνεται καθαρά ότι το φως που διαχέεται από τα παράθυρα της ανατολικής πλευράς και του τρούλου μοιάζει να εξαυλώνει τους όγκους των αρχιτεκτονικών επιφανειών, που διαλύονται στο εσωτερικό του ναού. Αυτό άλλωστε το χαρακτηριστικό της εκκλησίας προκάλεσε τον ιδιαίτερο θαυμασμό ήδη από την εποχή της πρώτης οικοδόμησής της.

A.G.M.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/SELECTED BIBLIOGRAPHY: Αντωνιάδης 1907-1909· Van Nice 1965, 1986· Whittemore 1933-1952· Mango 1962· Kähler - Mango 1967· Mainstone 1988· Δετοράκης χ.χ· Guidobaldi - Barsanti 2004.

29. Constantinople, Hagia Sophia
View looking north-east
ΧΑΕ 3682

At the left of the photograph, which was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas and entered in the inventory in 1903, can be seen the north wall of the central aisle of the church with the gallery above it and the tympanum. At the right is the north-east niche (exedra) and sanctuary apse, with the north-east pendentive of the dome above it, and at the top edge the windows at the base of the dome. The mosaic with the Mother of God and Child on a throne, on the semidome of the sanctuary apse cannot be seen, and the mosaic depictions of saints on the north tympanum were uncovered much later. All that can be seen of the painted decoration of the church is the seraph that adorned the pendentive.

In this exposure, the photographer tried to capture the grandeur of the interior of the church. In addition to the section of mosaic decoration mentioned above, the spectator can discern the symmetry of the colonnades and their sumptuous sculpted decoration, while the famous marble revetment of the church can also be seen, albeit to a lesser extent. What makes this photograph unique, however, is the fact that it was taken early in the morning. This shows how the light, pouring in through the windows on the east side and the dome, seems to dematerialise the volumes of the architectural surfaces, which dissolve in the interior of the church. It was this feature of the church that evoked particular admiration as early as the time it was first built.

A.G.M.

30. Constantinople, Hagia Sophia
Central aisle, view looking north
XAE 3692

The photograph, which was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas and entered in the inventory in 1903, shows part of the north wall of the main aisle of the church. The photographer was not seeking to show the original grandeur of the building in this exposure. His intention was clearly to capture many of the later Ottoman additions, which form an important part of the history of the monument. The sultan Mohamed II the Conqueror entered Hagia Sophia on 1st June 1453 (three days after the fall of the city) for Friday prayers, after the church had been converted into a Muslim house of worship. As time passed, the church changed radically, both externally and internally. One of the internal changes involved the installation of Ottoman pulpits and other structures required for Muslim prayer. Three of these structures can be seen at the left of the photograph. The most important of them, however, though not dictated by reasons of worship, was the sultan's chamber, which is shown at the right of the print. The earlier chamber is thought to have been made at the base of the north-east smaller pillar by the sultan Ahmed III (1703-1730). When the sultan Abdul Medjid later employed the Fossati brothers to conserve and renovate the church (1847-1849), they constructed a new sultan's chamber, which is still preserved in the same place. It is a hexagonal structure, about 12 metres high and supported on Arab-style columns. The main part of it is surrounded by colonnettes and a lattice work that prevented the sultan from being seen by visitors to the monument. It is covered by a wooden vault, crowned by a radiate sun. Despite the evident baroque influence on the decoration of the chamber, it should be noted that the Swiss architects were inspired in its design by closure slabs and other sculptures in the church. They thus successfully combined the new with the old and kept alive the artistic tradition of the monument.

A.G.M.

30. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία
Κεντρικό κλίτος, όψη προς τα βόρεια, ΧΑΕ 3692

Στη φωτογραφία, η οποία δωρήθηκε στη ΧΑΕ από τον Λ. Καλαμίδα και καταγράφηκε το 1903, εικονίζεται ένα μέρος από τον βόρειο τοίχο του κεντρικού κλίτους του ναού. Στη λήψη αυτή ο φωτογράφος δεν ήθελε να δείξει κάτι από το αρχικό μεγαλείο του οικοδομήματος. Πρόθεσή του ήταν σαφώς να αποτυπώσει μεγάλο μέρος των μεταγενέστερων οθωμανικών προσθηκών, οι οποίες αποτελούν σημαντικό τμήμα της ιστορίας του μνημείου. Ο σουλτάνος Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής μπήκε στην Αγία Σοφία την 1η Ιουνίου του 1453 (τρεις δηλαδή ημέρες μετά την Άλωση) για την προσευχή της Παρασκευής, αφού η εκκλησία είχε μετατραπεί σε ισλαμικό τέμενος. Με την πάροδο των χρόνων ο ναός άλλαξε σε μεγάλο βαθμό, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά. Στις εσωτερικές αλλαγές ανήκει η τοποθέτηση οθωμανικών αμβώνων και άλλων κατασκευών, απαραίτητων για την προσευχή των μουσουλμάνων.

Τρεις από τις κατασκευές αυτές διακρίνονται στο αριστερό τμήμα της φωτογραφίας, η σημαντικότερη όμως, αν και δεν επιβλήθηκε από λατρευτικούς λόγους, είναι το θεωρείο του σουλτάνου, το οποίο εικονίζεται στο δεξί τμήμα του αποτύπου. Το παλαιότερο θεωρείται ότι είχε κατασκευαστεί στη βάση του ελάσσονος βορειοανατολικού πεσσού από τον σουλτάνο Αχμέτ τον Γ΄ (1703-1730). Όταν αργότερα ο σουλτάνος Αβδούλ Μετζίτ προσέλαβε τους αδελφούς Fossati για να συντηρήσουν και να ανακαινίσουν τον ναό (1847-1849), αυτοί κατασκεύασαν στην ίδια θέση ένα νέο σουλτανικό θεωρείο, το οποίο σώζεται μέχρι σήμερα.

Πρόκειται για εξάγωνο κατασκεύασμα, συνολικού ύψους 12 περίπου μέτρων, το οποίο στηρίζεται σε κίονες αραβικού ρυθμού. Ο κυρίως χώρος του περιβάλλεται από κιονίσκους και καφασωτό περίφραγμα, που καθιστούσε τον σουλτάνο αόρατο στους επισκέπτες του μνημείου. Στεγάζεται με ξύλινο θόλο, ο οποίος επιστέφεται με ήλιο που ακτινοβολεί. Παρά την εμφανή επίδραση του μπαρόκ στον διάκοσμο του θεωρείου, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι Ελβετοί αρχιτέκτονες εμπνεύστηκαν κατά τον σχεδιασμό του από θωράκια και άλλα γλυπτά που βρίσκονταν στον ναό. Κατόρθωσαν έτσι να συνδυάσουν το νέο με το παλιό και να διαφυλάξουν ζωντανή την καλλιτεχνική παράδοση του μνημείου.

A.G.M.

31. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία
Ζεύγος κιόνων και ανάγλυφος μαϊάνδρος
ΧΑΕ 3673

Οι κίονες της Αγίας Σοφίας κίνησαν βέβαια το ενδιαφέρον του Γ. Λαμπάκη, αυτό όμως που τον εντυπωσίασε ιδιαίτερα στη φωτογραφία είναι ο ανάγλυφος μαϊάνδρος που περιθέει το κατώτερο τμήμα του τοίχου και διακρίνεται στο κατώτερο αριστερό άκρο του αποτύπου. Το κόσμημα αυτό δημοσίευσε στο Δελτίο της ΧΑΕ του 1911, και οι γεμάτες ρομαντισμό σκέψεις που διατύπωσε παρατίθενται ως σχόλιο στη φωτογραφία.

«...παρά την βάσιν τῶν τοίχων τοῦ Ναοῦ (ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ βήματος μέχρι τοῦ ἐπιστεγαζομένου μέρους ὑπὸ τοῦ θόλου) ἀντὶ παντὸς ἄλλου κοσμήματος ἐτέθη ὡς κόσμημα ὁ Ἑλληνικὸς μαϊάνδρος, φέρων τὸ σχῆμα του Σταυροῦ, ὅπερ ἡμεῖς ἀκραδάντως πιστεύομεν ὅτι οὐχὶ εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν ἔπραξεν ὁ Τραλλιανὸς Ἀνθέμιος, ἀλλὰ διὰ τούτου ἠθέλησε νὰ δείξη τὴν ἐκχριστιάνισιν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου.

»Ἐν τῷ μαϊάνδρῳ τούτῳ βλέπομεν τὴν συνένωσιν οὕτως εἰπεῖν τῶν ἰδεῶν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ Χριστιανικοῦ κόσμου. Ἡ Ἑλληνικὴ τέχνη (μαϊάνδρος) εἶναι ἡ βάσις, ἐφ' ἧς, ὡς εἶπομεν, στηριζομένη ἀναπετάσσεται ἡ Χριστιανικὴ τέχνη (Σταυρός).

»[...] ὅταν κατὰ τὸ 1906 ἐξητάζομεν τὰς Τράλλεις, τὴν πατρίδα τοῦ Ἀνθεμίου, ἐν τῷ μικρῷ πρὸ τῶν Τράλλεων χωρίῳ Δεΐμερτζικ [...] φιλόδοξος φίλος ἐπέδειξεν ἡμῖν κέραμον, ἦν, ὡς εἶπεν ἡμῖν, εὔρεν εἰς ἠρειπωμένον Χριστιανικὸν ναὸν περὶ τὴν χώραν ταύτην τῶν Τράλλεων, ἐφ' ἧς ἀπεικονίζεται ὁ αὐτὸς μαϊάνδρος ὁ ὑπάρχων ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ.

»Εἶναι ἄραγε προσχεδιάσματα τοῦ μεγάλου τούτου Χριστιανοῦ Ἰκτίνου;»

A.G.M.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/BIBLIOGRAPHY: Λαμπάκης 1911, 17, εικ. 9· για τον μαϊάνδρο στην Αγία Σοφία, βλ. Δημητροπούλου 1982, 138, εικ. 103-105· Paribeni 2004, 688-689, εικ. 403 (με παλαιότερη βιβλιογραφία).

31. Constantinople, Hagia Sophia
Pair of columns and relief maeander pattern
ΧΑΕ 3673

The columns in Hagia Sophia naturally attracted G. Lambakis's interest, but in this photograph he was particularly impressed from the relief maeander pattern that ran around the lower part of the wall, which can be seen at the bottom left of the picture. G. Lambakis published this decorative motif in the Bulletin (Deltion) of the ChAS for 1911, and his thoughts, full of romanticism, are annotated the photograph:

"... along the base of the walls of the Church (from the sanctuary to the sheltered part beneath the vault), instead of any other ornamentation, a Greek maeander was placed, bearing the shape of the Cross, which I firmly believe is not made by chance, but Anthemios of Tralles wished to show thereby that the ancient Greek world had been Christianised.

"In this maeander we see the unification, so to speak, of the ideas of the ancient Greek and the Christian world. Greek art (the maeander) is the base on which, as I have said, Christian art (the Cross) stands and unfurls itself.

"[...] when, in 1906 I was inspecting Tralles, the birthplace of Anthemios, [...] a friend who was a lover of the ancient world showed me a tile in the small village of Deimertzik, before Tralles, which, as he told me, he had found in a ruined Christian church in the surrounding area of Tralles, on which is depicted the same maeander as in Hagia Sophia.

"Are these then preliminary sketches by this great Christian Iktinos?"

A.G.M.

32. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία
Ζεύγος πορφυρών κιόνων
ΧΑΕ 3672

Στη φωτογραφία, δωρεά του Λ. Καλαμίδα στη ΧΑΕ (1903), εικονίζεται ένα από τα ζεύγη των πορφυρών κιόνων, κατασκευασμένων από αιγυπτιακό μάρμαρο, που είναι τοποθετημένοι στις τέσσερις κόγχες (εξέδρες) του ναού. Έξι από τους οκτώ συνολικά τέτοιους κίονες φέρουν ορειχάλκινα προστατευτικά περιζώματα, ενώ όλοι ανεξαιρέτως φέρουν στην κορυφή τους, ακριβώς κάτω από τη βάση του κιονοκράνου, τα μονογράμματα του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας. Σύμφωνα με την «Ανώνυμη Διήγηση» τούς έστειλε στον Ιουστινιανό η Ρωμαία αρχόντισσα Μαρκία και προέρχονταν από τον ναό που είχε χτίσει ο αυτοκράτορας Αυρηλιανός προς τιμή του θεού Ήλιου. Οι διαφορές όμως που υπάρχουν μεταξύ των εν λόγω κιόνων έχουν οδηγήσει τη σύγχρονη έρευνα στο συμπέρασμα ότι προέρχονται από διαφορετικά μεταξύ τους μνημεία.

Στη φωτογραφία διακρίνεται καθαρά μόνο η βάση ενός από τους πορφυρούς κίονες, στην οποία στηρίζεται ιστάμενος Οθωμανός με χαρακτηριστική ενδυμασία. Ο φωτογράφος χρησιμοποίησε την ανδρική μορφή ως κλίμακα, επιδιώκοντας με τον τρόπο αυτό να καταδείξει το μέγεθος της βάσης. Δίνει έτσι στον θεατή μια ιδέα για το συνολικό μέγεθος του κίονα, το ύψος του οποίου φτάνει τα 10 περίπου μέτρα.

A.G.M.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/BIBLIOGRAPHY: Αντωνιάδης 1907-1909, I, 86-87, 95· II, 26-31, 66-70, πίν. 33-34, 39· Mango 1976, 24· Mainstone 1988, 189, εικ. 41-42· Δετοράκης χ.χ., 56-57.

32. Constantinople, Hagia Sophia
Pair of porphyry columns
ΧΑΕ 3672

This photograph, which was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas in 1903, show one of the pairs of porphyry columns, made of Egyptian marble, that are placed in the four niches (exedrae) of the church. Six of the total of eight such columns have protective bronze sheathing, and all, without exception, bear the monograms of Justinian and Theodora at the top, directly beneath the base of the capital. According to the “Anonymous Diegesis”, they were sent to Justinian by the Roman noblewoman Marcia and came from the temple built by the emperor Aurelian in honour of the sun god Helios. The differences between these columns, however, have led modern scholars to conclude that they come from a variety of different monuments.

In the photograph, the base of only one of the porphyry columns can be seen clearly, with an Ottoman Turk leaning against it, wearing the characteristic Turkish costume. The photographer used the male figure to show the scale, seeking in this way to draw attention to the size of the base. This gives the spectator an idea of the total size of the column, which is about 10 metres high.

A.G.M.

33. Constantinople, Hagia Sophia
Marble screen from the south gallery
ΧΑΕ 3703

This photograph, which was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas and entered in the inventory in 1903, shows the white marble screen from the south gallery of the church. This architectural member imitates bronze door-leaves, and each of its two parts is divided at the west into ten panels, three of which are adorned with aniconic relief decoration.

It is not known whether the position it now occupies is the original one, or whether it was placed here in second use. In contrast with earlier views, modern scholarship assigns the screen to the Justinian phase of the church.

A.G.M.

33. Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία
Μαρμάρινο παραπέτασμα από το νότιο υπερώο
ΧΑΕ 3703

Στη φωτογραφία, που δωρήθηκε στη ΧΑΕ από τον Λ. Καλαμίδα και καταγράφηκε το 1903, αποτυπώνεται το λευκό μαρμάρινο παραπέτασμα από το νότιο υπερώο του ναού. Το αρχιτεκτονικό αυτό μέλος μιμείται ορειχάλκινα θυρόφυλλα και το καθένα από τα δύο τμήματά του χωρίζεται στα δυτικά σε 10 διάχωρα, τα τρία από τα οποία κοσμούνται με ανάγλυφο ανεικονικό διάκοσμο. Δεν είναι γνωστό αν η θέση του στον χώρο είναι η αρχική ή αν τοποθετήθηκε εκεί σε δεύτερη χρήση. Σε αντίθεση, τέλος, με παλαιότερες απόψεις η σύγχρονη έρευνα εντάσσει το παραπέτασμα στην ιουστινιάνεια φάση του ναού.

A.G.M.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/BIBLIOGRAPHY: Αντωνιάδης 1907-1909, II, 1908, σ. 300-302, πίν. 77, σχ. 387-389· Mathews 1971, 95, πίν. 84-85· Hjort 1979, 219, 222-223, πίν. 22, 25· Mainstone 1988, 225, ειχ. 248· Flaminio 2004, 638-644, ειχ. 340-347.

34. Constantinople, patriarchal church of Hagios Georgios
Interior view of the central aisle, looking towards the sanctuary
ΧΑΕ 3448

In 1600, after a series of vicissitudes and changes of home, the patriarchal church was finally moved to Hagios Georgios in the Phanar, which had been the katholikon of a convent down to that time. The present form of the church is the product of a series of later building interventions, and it now belongs to the type of the three-aisled basilica with three semicircular apses and a transverse narthex. The north aisle is dedicated to the Three Hierarchs and the south to the Virgin Pammakaristos. The photograph shows the interior of the church from the central aisle, looking towards the sanctuary. In the background, between the crystal chandeliers and the silver lamps that dominate the space, can be seen the tall, wood-carved iconostasis. According to tradition, this was painted black as a sign of mourning after patriarch Gregory V was hanged. Its restoration and conservation were completed in 1994. On the sanctuary door of the Royal Door can be seen the emblem of the Patriarchate, the double-headed eagle, with, at left and right, the colonnades of the church, in front of which are the ebony pews. At the south-east of the central aisle stands the patriarchal throne, which is four metres high and was donated to the patriarchal church of the Pammakaristos by the patriarch Jeremiah II (1572-1595). To the left of the throne are the pews of the Synodals and, opposite, those of the notables and officials. The railing in the foreground no longer exists. Commenting on the interior of the church G. Lambakis states: "This church is lavishly decorated in the interior and, because it is low and gloomy, exudes a certain melancholy, splendidly symbolising the wretched times through which the Greek Nation and Church are passing." The photographs taken at the Patriarchate, and the one of Hagia Sophia from the steamship as it departed, are the only exposures Lambakis made in Constantinople

34. Κωνσταντινούπολη, πατριαρχικός ναός Αγίου Γεωργίου
Εσωτερική άποψη από το κεντρικό κλίτος προς το Ιερό
ΧΑΕ 3448

Το 1600, ύστερα από αλλεπάλληλες περιπέτειες και μετακινήσεις, ο πατριαρχικός ναός μεταφέρθηκε οριστικά στον Άγιο Γεώργιο Φαναρίου, ο οποίος έως τότε ήταν το καθολικό γυναικείας μονής. Ο ναός, του οποίου η σημερινή μορφή είναι αποτέλεσμα διαδοχικών ανακατασκευών, ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με τρεις ημικυκλικές αψίδες και εγκάρσιο νάρθηκα. Το βόρειο κλίτος είναι αφιερωμένο στους Τρεις Ιεράρχες και το νότιο στην Παναγία την Παμμακάριστο.

Στη φωτογραφία εικονίζεται το εσωτερικό του ναού από το κεντρικό κλίτος προς το Ιερό. Στο βάθος, ανάμεσα από τους κρυστάλλινους πολυελαίους και τις ασημένιες κανδήλες που κυριαρχούν, διακρίνεται το ψηλό ξυλόγλυπτο τέμπλο. Σύμφωνα με την παράδοση είχε βαφεί μαύρο μετά τον απαγχονισμό τού πατριάρχου Γρηγορίου Ε' σε ένδειξη πένθους. Η συντήρηση και αποκατάστασή του ολοκληρώθηκε το 1994. Στο βημόθυρο της Ωραίας Πύλης ξεχωρίζει το σύμβολο του Πατριαρχείου, ο δικέφαλος αετός, ενώ αριστερά και δεξιά οι κιονοστοιχίες του ναού, μπροστά από τις οποίες είναι τοποθετημένα ψηλά εβένινα στασίδια. Στα νοτιοανατολικά του κεντρικού κλίτους βρίσκεται ο πατριαρχικός θρόνος ύψους τεσσάρων μέτρων, αφιέρωμα του πατριάρχη Ιερεμίου Β' του Τρανού (1572-1595) στον πατριαρχικό ναό της Παμμακαρίστου, ενώ αριστερά του θρόνου τα στασίδια των Συνοδικών και απέναντι εκείνα των αρχόντων και των επισήμων. Τέλος, σε πρώτο επίπεδο εικονίζεται κιγκλίδωμα, το οποίο σήμερα δεν υπάρχει.

Ο Γ. Λαμπάκης, σχολιάζοντας το εσωτερικό του ναού, αναφέρει: «Πλουσίως έσωτερικῶς διακεκοσμημένος έστιν ό ιερός ναός ούτος, ός διά τό χθαμαλόν καί σκοτεινόν αὐτοῦ, μυστικήν τινα άποπνέει μελαγχολίαν, λαμπρῶς συμβολίζουσαν τοῦ Γένους καί τῆς Έκκλησίας τήν ταλαίπωρον καιρικήν διέλευσιν».

Οι φωτογραφίες που τράβηξε στο Πατριαρχείο, καθώς και αυτή της Αγίας Σοφίας, που τράβηξε από το ατμόπλοιο κατά την αναχώρησή του, αποτελούν τις μοναδικές λήψεις του στην Κωνσταντινούπολη.

35-36. Constantinople, Patriarchate
The patriarchal sakkos “of Tiberias”
ΧΑΕ 3449, 3450

This precious sakkos, which is kept in the sacristy of the Patriarchate, has been decorated with two episodes from the iconographic theme of Christ’s appearance at the sea of Tiberias, after the Resurrection (John xxi. 1-14 and 10th Paschal Exaposteilarion “sea of Tiberias”). The first episode —the failed fishing of the Apostles at night— has been depicted at the back of the vestment. There is an inscription at the bottom:
«Υπήρξε κτήμα τοῦ ἀοιδίμου Ἐφέσου Διονυσίου. 1810. Μαρτίου δ΄» [This was the property of the late Dionysios of Ephesos. 1810. March 4]. *On the front side, the Apostles draw out the nets full of fishes, while Christ is standing on the shore. There is an inscription at the bottom: «Ἐπεσκευάσθη ἐπὶ πατριαρχείας Διονυσίου τοῦ ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως. 1888» [Repaired during the patriarchate of Dionysios of Adrianople. 1888].*
The sakkos, the work of the embroideress Daphnitsa, is regarded as one of the masterpieces of Constantinopolitan embroidery, and its subject is unique.

35-36. Κωνσταντινούπολη, Πατριαρχεῖο
Ὁ πατριαρχικὸς σάκκος «τῆς Τιβεριάδος»
ΧΑΕ 3449, 3450

Ὁ βαρύτιμος αὐτὸς σάκκος, ὁ ὁποῖος φυλάσσεται στὸ σκευοφυλάκιο τοῦ Πατριαρχείου, κοσμεῖται με δύο ἐπεισόδια ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τῆς ἐμφάνισης τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν Ἀνάσταση στὴ λίμνη Τιβεριάδα (Ιω. κα΄ 1-14 καὶ 10^ο ἀναστάσιμο ἐξαποστειλάριο «Τιβεριάδος θάλασσα...») Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ εἰκονίστηκε στὴν πίσω ὄψη τοῦ ἐνδύματος, ὅπου ἀποδόθηκε ἡ ἀποτυχημένη ἀλιεῖα τῶν ἀποστόλων στὴ λίμνη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νύχτας —στὸ κατώτατο μέρος ἡ ἐπιγραφή: «Υπήρξε κτήμα τοῦ ἀοιδίμου Ἐφέσου Διονυσίου. 1810. Μαρτίου δ΄». Στὴν πρόσθια ὄψη οἱ ἀπόστολοι τραβοῦν τὰ γεμάτα δίχτυα, ἐνῶ στὴν ὄχθη τῆς λίμνης στέκεται ὁ Χριστὸς —στὸ κατώτατο μέρος ἡ ἐπιγραφή: «Ἐπεσκευάσθη ἐπὶ πατριαρχείας Διονυσίου τοῦ ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως. 1888».

Ὁ σάκκος, ἔργο τῆς κεντήστρας Δαφνίτσας, θεωρεῖται ἓνα ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς κωνσταντινουπολίτικης κεντητικῆς, ἐνῶ ἐπιπλέον εἶναι μοναδικὸς ὡς πρὸς τὸ θέμα του.

*35. Ο πατριαρχικός σάκκος
«της Τιβεριάδος» (πρόσθια όψη)
BXM 3449
βλ. Λήμια 35-36*

*35. The patriarchal sakkos
“of Tiberias” (front side)
XAE 3449
see Enrty 35-36*

ΕΤΕΡΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ ΑΠΟ ΚΑΡΠΑΔΟΝ ΕΩΣ 1888

37. Constantinople, Ecumenical Patriarchate
Sacristy and sacred heirlooms
ΧΑΕ 3453

Sacred vestments and vessels are kept in the sacristy of the Patriarchate, which is housed in the tower behind the church of Hagios Georgios. Most of these date from the late 17th century onwards, since the various destructions it has suffered have deprived the Patriarchate of its earlier wealth.

G. Lambakis's photograph captures some of the heirlooms in the sacristy, but it is not known whether they are in the positions they usually occupied, or whether the composition is carefully contrived by the scholar. The manner in which the objects are juxtaposed, however, which was characteristic of the display of the Christian Archaeological Society collection, makes the latter more likely.

The objects are placed in three rows, the top one containing four patriarchal mitres. The first from the left is gilded and studded with pearls, the second has the inscription: «Κτήτωρ μου Παΐσιος ὁ τότε Πατριάρχης ,αψμα΄ (1731), Κοσμήτωρ δ' ὁ Νεόφυτος ὁ νῦν μου Ποιμενάρχης ,αψζβ΄» (1782) [My owner was Paisios, then Patriarch 1731, and the Kosmetor (dean) was Neophytos, now my Prelate 1782], and the third belonged to the patriarch Dionysios Kalliarchis (1887-1891).

In the second row, in addition to the reliquary and the Gospel Book with its precious binding, particular interest attaches to the sash, which bears the inscription: «Κτήμα κάμοῦ τοῦ ταπεινοῦ Μητροπολίτου Ἀγκύρας Νικηφόρου ,ΑΩΜΒ Ἰουνίου β΄» [Property of me, the humble metropolitan bishop of Ankyra, Nikephoros, 1842 June 2]. Finally, the bottom row contains two chernivoxesta (vessels used by priests to wash their hands), between which is a mitre resembling a monk's cowl — the mitre is dated after the end of the 17th century on the basis of its decoration.

G. Lambakis published this photograph in the Deltion of the Christian Archaeological Society for 1911. Referring to the last of the mitres, he says that it is Georgian, though this is not confirmed by modern scholarship.

37. Κωνσταντινούπολη, Οικουμενικό Πατριαρχεῖο
Σκευοφυλάκιο και ιερὰ κειμήλια
ΧΑΕ 3453

Στο σκευοφυλάκιο του Πατριαρχείου, που στεγάζεται σε πύργο πίσω από τον ναό του Αγίου Γεωργίου, φυλάσσονται ιερὰ ἀμφια και σκεῦη. Τα περισσότερα χρονολογούνται ἀπὸ τα τέλη του 17ου αι. και ἔπειτα, καθὼς οι διάφορες καταστροφές στέρησαν το Πατριαρχεῖο ἀπὸ τον παλαιὸ πλοῦτο του.

Στη φωτογραφία του Γ. Λαμπάκη αποτυπώνεται ἓνα μέρος των κειμηλίων του σκευοφυλακίου, δεν εἶναι ὄμως γνωστὸ αν αὐτὴ ἦταν ἡ πραγματικὴ τοποθέτησή τους στον χώρο ἢ αν πρόκειται για μία καλοστημένη σύνθεση του ερευνητή. Ο τρόπος πάντως παράθεσης των αντικειμένων, που χαρακτηρίζει και την ἔκθεση της συλλογῆς της ΧΑΕ, καθιστὰ τη δεύτερη εκδοχή πιθανότερη.

Τα αντικείμενα ἔχουν τοποθετηθεῖ σε τρεις σειρές, στην ἀνώτερη ἀπὸ τις οποίες βρίσκονται τέσσερις πατριαρχικὲς μίτρες. Η πρώτη ἀπὸ ἀριστερά εἶναι ἐπίχρυση κοσμημένη με μαργαριτάρια, ἡ δεύτερη φέρει την ἐπιγραφή «Κτήτωρ μου Παΐσιος ὁ τότε Πατριάρχης ,αψμα΄ (1731), Κοσμήτωρ δ' ὁ Νεόφυτος ὁ νῦν μου Ποιμενάρχης ,αψζβ΄» (1782), ἐνὼ ἡ τρίτη ἀνήκε στον πατριάρχη Διονύσιο Καλλιάρχη (1887-1891).

Στη δεύτερη σειρά, ἐκτὸς ἀπὸ τη λειψανοθήκη και το Ευαγγέλιο με την πολῦτιμη στάχωση, ἰδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ζώνη, ἡ οποία φέρει την ἐπιγραφή «Κτήμα κάμοῦ τοῦ ταπεινοῦ Μητροπολίτου Ἀγκύρας Νικηφόρου ,ΑΩΜΒ Ἰουνίου β΄» (1842). Στην κατώτερη τέλος σειρά εικονίζονται δύο χερνιβόξεστα (δοχεῖα που χρησιμοποιούνται για την ἀπόλυση των ιερῶν) και ἀνάμεσά τους μίτρα που προσομοιάζει σε μοναχικὸ κάλυμμα και με βάση τον διάκοσμό της χρονολογείται μετὰ τα τέλη του 17ου αι. Ο Γ. Λαμπάκης δημοσίευσε τη φωτογραφία στο Δελτίο της ΧΑΕ του 1911. Αναφερόμενος στην τελευταία μίτρα λέει ὅτι εἶναι γεωργιανή, κάτι που δεν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τη σύγχρονη ἔρευνα.

38. Constantinople, 1903
The ceremony of the Holy Chrism
ΧΑΕ 4032

This photograph, which was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas and entered in the inventory in 1903, shows the ceremony of the Holy Chrism held in Constantinople in the same year.

The preparation of the Holy Chrism begins on Monday of Easter week. After the Liturgy, the ecumenical patriarch, accompanied by the Holy Synod and the clergy, goes to the place of the “boiling”, where he censes the cauldrons, pours oil in them, and lights the fire. The oil “is boiled” by the Myrepsos (the task was undertaken in 1903 by the pharmacist Konstantinos Thomadis) until Wednesday of Easter week, when the patriarch sprinkles essences on it. On the Thursday morning, two alabaster containing the Chrism are placed on the altar, and their contents are poured into the cauldrons at the end of the service, thereby sanctifying all the Chrism that has been prepared.

*In the photograph, the vases containing the Chrism are wrapped in cloth (?), so that it has evidently already been sanctified and is ready to be sent to the Orthodox churches for use. The picture must have been taken, therefore, on the Thursday or Good Friday. The particular value of this print, however, lies in the drawing and identification of the hierarchs attending the ecumenical patriarch. By doing this, the anonymous artist has converted an ordinary photograph into an invaluable historical document, providing information about the figures who occupied the episcopal thrones in 1903. (For the Holy Chrism in general, see P. Manevisoglou, *Τὸ ἅγιον Μύρον ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἰδίᾳ κατὰ τὰς πηγὰς καὶ τὴν πράξιν τῶν νεωτέρων χρόνων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Thessaloniki ²1983.)*

38. Κωνσταντινούπολη, 1903
Ἡ τελετὴ τοῦ ἁγίου Μύρου
ΧΑΕ 4032

Στη φωτογραφία, που δωρήθηκε στη ΧΑΕ από τον Λ. Καλαμίδα και καταγράφηκε το 1903, εικονίζεται ἡ τελετὴ τοῦ ἁγίου Μύρου στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ ἴδιο ἔτος.

Ἡ παρασκευὴ τοῦ ἁγίου Μύρου ἀρχίζει τὴ Μεγάλῃ Δευτέρᾳ, ὅταν μετὰ τὴ Λειτουργία ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, συνοδευόμενος ἀπὸ τὴν Ἱερά Σύνοδο καὶ τὸν κλῆρο, πηγαίνει στὸν τόπο «τῆς ἐψήσεως», ὅπου θυμιάζει τοὺς λέβητες, ρίχνει σε αὐτοὺς τὸ ἔλαιο καὶ ἀνάβει τὴ φωτιά. Τὸ ἔλαιο «ἐψεῖται» ἀπὸ τὸν Μυρεψό (τὴν ἐργασία αὐτὴ τὸ 1903 εἶχε ἀναλάβει ὁ φαρμακοποιὸς Κωνσταντῖνος Θωμάδης) μέχρι τὴ Μεγάλῃ Τετάρτῃ, ὅποτε ὁ πατριάρχης ρίχνει σε αὐτὰ τὰ ἀρώματα. Τὸ πρωὶ τῆς Μεγάλῃς Πέμπτης δύο ἀλάβαστρα με τὸ Μύρο τοποθετοῦνται στὴν ἁγία Τράπεζα, τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων μετὰ τὸ τέλος τῆς Λειτουργίας ρίχνεται στὸς λέβητες, καθαγιαζοντας ἔτσι ὅλο τὸ Μύρο ποὺ ἔχει παρασκευαστεῖ. Ἡ ἀπεικόνιση στὴ φωτογραφία τῶν ἀγγείων με τὸ Μύρο τυλιγμένων με ὑφασμα (:) καθιστᾶ σαφές ὅτι αὐτὸ ἔχει ἤδη καθαγιαστεῖ καὶ εἶναι ἔτοιμο νὰ ἀποσταλεῖ γιὰ χρῆση στὶς ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες. Ἡ λήψη τῆς κατὰ συνέπεια θὰ πρέπει νὰ ἐγίνε τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ ἢ Μεγάλῃ Παρασκευῇ. Ἡ ἰδιαίτερη ὅμως ἀξία τοῦ ἀποτύπου ἐγκρίεται στὴ σχεδίαση καὶ ταύτιση τῶν ἱεραρχῶν ποὺ περιστοιχίζουν τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη. Με τὴν πράξη αὐτὴ ὁ ἀγνωστος σχεδιαστὴς μετέτρεψε μιὰ ἀπλὴ φωτογραφία σε ἀνεκτίμητης ἀξίας ἱστορικὴ μαρτυρία, παρέχοντας πληροφορίες γιὰ μορφές ποὺ κατεῖχαν ἐπισκοπικοὺς θρόνους τὸ 1903. [Για τὸ ἅγιο Μύρο γενικά, βλ. Ἀρχ. Π. Μανεβισόγλου, *Τὸ ἅγιον Μύρον ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἰδίᾳ κατὰ τὰς πηγὰς καὶ τὴν πράξιν τῶν νεωτέρων χρόνων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Θεσσαλονίκη ²1983.]

*38. Κωνσταντινούπολη, 1903
Η τελετή καθαγιασμού του αγίου Μύρου
ΧΑΕ 4032*

*Δεξιά η φωτογραφία με το πλαίσιο της
στο οποίο διακρίνονται τα σχολιασμένα σχέδια (βλ. Λήμμα 38)*

*38. Constantinople, 1903
The consecration of the Holy Chrism
ΧΑΕ 4032*

*At the left page the photograph with its frame where can be seen
the annotated drawings (see Entry 38)*

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ Α. ΚΑΛΑΜΙΔΑ.

Η ΚΑΘΑΓΙΑΣΙΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΥΡΟΥ. ΤΗ 3^Η ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1903. ΤΕΛΕΤΗ ΤΗΣ

ΜΕΤΑΚΟΜΙΣΕΩΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ΕΝ Κ/ΒΟΛΕΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ ΝΑΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΠΙ ΤΟΥΤΩ ΜΥΡΑΠΟΘΗΚΗΝ.

W. ANDRIOMENOS

39. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας
Όψη του καθολικού προς τα νοτιοανατολικά
ΧΑΕ 3623

Κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη ο Γ. Λαμπάκης επισκέφθηκε τη Μονή της Χώρας, χωρίς όμως να αποτυπώσει φωτογραφικά κάποιο τμήμα της. Οι εκτιθέμενες φωτογραφίες, που δωρίστηκαν στη ΧΑΕ από τον Λ. Καλαμίδα και καταγράφηκαν το 1903, έχουν ληφθεί το 1892. Η ιδιαίτερη αξία τους έγκειται στο ότι παρέχουν μια εικόνα για την κατάσταση του μνημείου πολύ πριν από τον καθαρισμό των ψηφιδωτών, όταν ακόμη λειτουργούσε ως ισλαμικό τέμενος.

Στη φωτογραφία κυριαρχεί ο οθωμανικός άμβωνας, στο νοτιοδυτικό άκρο του Βήματος του ναού. Στα δεξιά του υπάρχει ανοιχτό θυρόφυλλο, το οποίο κάλυπτε δυσδιάκριτη τότε παράσταση της Θεοτόκου. Κατά τις εργασίες καθαρισμού των ψηφιδωτών του 1956 απομακρύνθηκε η οθωμανική προσθήκη και αποκαλύφθηκε πλήρως η ψηφιδωτή αυτή εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, η οποία προέρχεται από το τέμπλο και φέρει την επιγραφή: «Μή(τη)ρ Θεοῦ / ή χώρα τοῦ ἄχωρ/ήτου». Η παράσταση επιστέφεται από τετράγωνη μαρμάρινη πλάκα με ανάγλυφο διάκοσμο, ορατή στη φωτογραφία. Τόσο η παράσταση της Παναγίας όσο και η ανάγλυφη πλάκα χρονολογούνται την εποχή της ανακαίνισης του ναού από τον Θεόδωρο Μετοχίτη (1315-1320).

A.G.M.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/BIBLIOGRAPHY: Underwood 1958, 282-283, εικ. 16-17· Underwood 1966-1975, I, 168-171· II, 329, πίν. 4· Hjort 1979, 226-230, εικ. 27-34· Ousterhout 1987, εικ. 50.

39. Constantinople, Chora Monastery
View of the katholikon, looking south-east
ΧΑΕ 3623

During his stay in Constantinople, G. Lambakis visited the Chora Monastery, though he did not take any photographs of it. The photographs in the exhibition, which were donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas and entered in the inventory in 1903, were taken in 1892. Their particular value lies in the fact that they provide a picture of the condition of the monument before the mosaics were cleaned, when it was still functioning as a Muslim house of worship. The photograph is dominated by the Ottoman pulpit at the south-west of the sanctuary of the church. At its right is an open door-leaf, which concealed a barely discernible representation of the Virgin. During the cleaning work carried out on the mosaics in 1956, the Turkish addition was removed, fully revealing this mosaic icon of the Virgin Hodegetria, which comes from the templon and bears the inscription "Mother of God / Land of the Uncontained God". The representation is surmounted by a square marble plaque with relief decoration, which can be seen in the photograph. Both the representation of the Virgin and the relief plaque date from the time of the renovation of the church by Theodore Metochites (1315-1320).

A.G.M.

40. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας
Κιονόκρανο στον εξωνάρθηκα
ΧΑΕ 3634

Το κιονόκρανο, όπως και άλλα τρία παρόμοια, βρίσκεται στο νότιο άκρο του εξωνάρθηκα. Στις δύο πλευρές διακοσμείται με προτομή αγγέλου σε μετάλλιο, ενώ στις υπόλοιπες φέρει φυτικό κόσμημα. Το πρόσωπο του αγγέλου έχει καταστραφεί, διακρίνεται όμως ακόμη τμήμα της κόμης.

Όλα τα εν λόγω κιονόκρανα χρονολογούνται στα τέλη του 11ου-αρχές 12ου αι., και είναι βέβαιο ότι η τοποθέτησή τους στο σημείο αυτό του οικοδομήματος οφείλεται σε δεύτερη χρήση. Ανοιχτό όμως παραμένει το ερώτημα αν προέρχονται από την κομνηνική φάση του μνημείου ή αν αρχικά είχαν κατασκευαστεί για να χρησιμοποιηθούν σε άλλο ναό.

Και αυτή η φωτογραφία αποτελεί δωρεά του Λ. Καλαμίδα στη ΧΑΕ και καταγράφηκε το 1903.

40. Constantinople, Chora Monastery
Column capital in the exonarthex
ΧΑΕ 3634

The capital and another three like it are at the south end of the exonarthex. It is decorated on two sides with a bust of an angel in a medallion, while the other sides have floral decoration. The angel's face has been destroyed, but part of his hair can be made out.

All the capitals in question date from the late 11th-early 12th century, and they were certainly placed at this point of the building in second use.

The question whether they come from the Komnenian phase of the building, or whether they were originally made for use in a different church, remains an open one.

This photograph, too, was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas and entered in the inventory in 1903.

41. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας
Ο τάφος του Μιχαήλ Τορνίκη (νότιος τοίχος παρεκκλησίου)
ΧΑΕ 3625

Στη φωτογραφία, δωρεά του Λ. Καλαμίδα το 1903, την οποία ο Γ. Λαμπάκης κατέγραψε στον κατάλογο της ΧΑΕ με το σχόλιο «Μονή Χώρας. Ένεπίγραφος άψις έν τῷ ναῶ» εικονίζεται ο τάφος Δ του παρεκκλησίου της μονής. Πίσω από τα δύο κλειστά θυρόφυλλα που διακρίνονται στο κέντρο υπήρχε αρκοσόλιο, μέσα στο οποίο ήταν τοποθετημένη η σαρκοφάγος του Μιχαήλ Τορνίκη και πιθανόν της συζύγου του. Η κόγχη αυτή κλείστηκε κατά τη μετατροπή της μονής σε ισλαμικό τέμενος με το κτίσιμο τοίχου, ενώ οι σαρκοφάγοι είχαν απομακρυνθεί προ πολλού.

Επάνω από τον τοίχο που έκλεισε την κόγχη φαίνεται καθαρά στη φωτογραφία ένα μαρμάρινο ταινιωτό τόξο κοσμημένο με φύλλα ακάνθου. Ένα μικρότερο τόξο επιστέφει την ανάγλυφη μορφή του Χριστού Εμμανουήλ, που βρίσκεται στο κέντρο του μετώπου του μεγάλου τόξου. Σε καθεμία από τις τριγωνικές επιφάνειες του τελευταίου εικονίστηκε η προτομή των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, οι οποίοι στρέφονται προς τον Χριστό. Επάνω από το τόξο έχει σκαλιστεί επιτάφια επιγραφή, η οποία αποδίδεται στον Μανουήλ Φιλή και αναφέρει ότι στο αρκοσόλιο είχε ταφεί ο συγγενής της βασιλικής οικογένειας «μέγας κονοσταύλος» Τορνίκης, φίλος και συνεργάτης του Θεοδώρου Μετοχίτη, ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή του Βυζαντίου κατά τη βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου. Η ταφή του στο σημείο αυτό του ναού, πιθανόν περί το 1328, οφείλεται στην ιδιαίτερη σχέση του με τον κτήτορα.

Ο τοίχος που έκλεισε το αρκοσόλιο κατεδαφίστηκε το 1945. Τότε αποκαλύφθηκαν σπαράγματα βυζαντινών ψηφιδωτών, στα οποία εικονίζονταν ο Μιχαήλ Τορνίκης και η σύζυγός του με ενδύματα υψηλών αξιωματούχων. Τα ψηφιδωτά αυτά πρέπει να είχαν καταστραφεί τη βυζαντινή ακόμη εποχή, για αυτό και αντικαταστάθηκαν από τοιχογραφίες στις οποίες οι ίδιες μορφές φέρουν μοναχικό ένδυμα. Το γεγονός αυτό συνάδει με το περιεχόμενο της επιγραφής, στην οποία αναφέρεται ότι ο Μιχαήλ Τορνίκης εκάρη μοναχός πριν από τον θάνατό του.

41. Constantinople, Chora Monastery
The tomb of Michael Tornikes (south wall of the chapel)
ΧΑΕ 3625

This photograph was donated by L. Kalamidas in 1903, and when G. Lambakis entered it in the Christian Archaeological Society inventory, he added the comment: "Chora Monastery. Inscribed niche in the church". It depicts tomb D in the monastery chapel. Behind the two closed door-leaves that can be seen at the centre was an arcosolium in which the sarcophagus of Michael Tornikes, and probably also that of his wife, were placed. This niche was sealed by a wall when the monastery was converted into a Muslim house of worship, though the sarcophagi had been removed long before this.

A marble arched band can clearly be seen in the photograph above the wall that sealed the niche. A smaller arch crowns the relief figure of Christ Emmanuel, at the centre of the front of the large arch. In the triangular surfaces of the latter are depictions of busts of the archangels Michael and Gabriel, who are turned towards Christ. A funerary inscription carved above the arch is attributed to Manuel Philes and states that the occupant of the arcosolium was a relative of the royal family, the megas konostavlos Tornikes, friend and colleague of Theodore Metochites, who played an important role in the political life of Byzantium in the reign of Andronikos II Palaiologos. His interment at this point of the church, probably about 1328, was due to his special relationship with the founder.

The wall that sealed the arcosolium was demolished in 1945. At this time, fragments of Byzantine mosaics were uncovered, in which Michael Tornikes and his wife were depicted wearing the dress of high-ranking officials. These mosaics were probably destroyed as early as the Byzantine period, and were replaced by wall-paintings in which the same figures wear monk's garb. This is in keeping with the content of the inscription, in which Michael Tornikes is said to have served as a monk before his death.

42. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας
Είσοδος του παρεκκλησίου
ΧΑΕ 3631

Η κεντρική είσοδος του παρεκκλησίου της Μονής της Χώρας βρισκόταν στο δυτικό τμήμα του, όπου ένα τρίβηλο άνοιγμα το συνέδεε με τον εξωνάρθηκα του καθολικού. Ο τοίχος που κυριαρχεί στη φωτογραφία χτίστηκε σε άγνωστη εποχή, όταν πάντως το μνημείο λειτουργούσε ως ισλαμικό τέμενος. Σε αυτόν ενσωματώθηκαν οι δύο κίονες της εισόδου, από τους οποίους διακρίνεται μόνο ένα μικρό τμήμα των κιονοκράνων.

Κλείστηκαν επίσης τα τόξα του ανοίγματος, καθώς και ένα παράθυρο που βρισκόταν στο μέτωπο του τόξου του τριβήλου. Επάνω από τον αριστερό (βόρειο) κίονα διακρίνονται σύμφωνα με το σχόλιο του Γ. Λαμπάκη «λείψανα ψηφοθετημάτων».

Με την κατεδάφιση του τοίχου αποκαλύφθηκαν οι δύο κίονες, που επιστέφονται από κορινθιακά κιονόκρανα. Ο βόρειος είναι φτιαγμένος από μάρμαρο της Προκοννήσου και ο νότιος από πράσινο θεσσαλικό. Τόσο οι κίονες όσο και τα κιονόκρανα προέρχονται από άλλα μνημεία, όπως αποδεικνύεται από τις μεταβολές που υπέστησαν για να καταστεί δυνατή η δεύτερη χρήση τους.

Με τον καθαρισμό, τέλος, των ψηφιδωτών τα σπαράγματα που σώζονται επάνω από τον βόρειο κίονα αποδείχτηκε ότι εικονίζουν έφιππη ανδρική μορφή. Η θέση της στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού οδήγησε στην ταύτισή της με έναν από τους Μάγους της παράστασης της Επιστροφής των Μάγων στην Ανατολή.

Η φωτογραφία δωρήθηκε στη ΧΑΕ από τον Λ. Καλαμίδα και καταγράφηκε το 1903.

42. Constantinople, Chora Monastery
Entrance to the chapel
ΧΑΕ 3631

The main entrance to the chapel of Chora Monastery was at the west end, where a tribelon linked it with the exonarthex of the katholikon. The wall that dominates the photograph was built at an unknown period, though one at which the monument functioned as a mosque. This wall incorporated the two columns at the entrance; all that can be seen of them is a small part of the capitals. The arches of the doorway were also sealed, as was a window in the front of the arch of the tribelon. Above the north column (at the left) can be seen “remains of mosaics”, according to G. Lambakis’s note.

The demolition of the wall uncovered the two columns, which are crowned with Corinthian capitals. The one at the north is made of marble from Prokonessos and the one at the south of green Thessalian marble. Both the columns and the capitals come from other monuments, as is clear from the modifications made to them so that they could be reused.

Finally, the cleaning of the mosaics revealed that the fragments preserved above the north column depict a male figure on horseback. The place occupied by this figure in the iconographic programme of the church led to its being identified with one of the Magi in the representation of the Return of the Magi to the East. The photograph was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas and was entered in the inventory in 1903.

43. Constantinople, Chora Monastery
Mosaic representation on the east wall of the exonarthex
ΧΑΕ 3593

This photograph, which was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas in 1903, is of a mosaic composition from the exonarthex of the katholikon, in which the iconographic theme of the Journey of the Magi to Bethlehem is combined with the Encounter of the Magi with Herod. In monumental painting, the former of these is normally incorporated into the scene of the Nativity. The large dimensions of the area available for decoration in the exonarthex led to the development of an extensive cycle dedicated to Christ's childhood, with the result that the two subjects were depicted in a separate, independent representation. At the left, the three Magi ride on horses in a mountain landscape, heading for Bethlehem, while their meeting with Herod is depicted at the right. The inscription annotating the representation was uncovered after the cleaning of the mosaic, and states: "Behold, there came wise men from the East to Jerusalem. Saying, Where is he that is born King of the Jews" (Matthew ii: 1-2).

43. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας
Ψηφιδωτή παράσταση στον ανατολικό τοίχο του εξωνάρθηκα
ΧΑΕ 3593

Στη φωτογραφία, δωρεά του Λ. Καλαμίδα στη ΧΑΕ το 1903, αποτυπώνεται μία ψηφιδωτή σύνθεση από τον εξωνάρθηκα του καθολικού, στην οποία συνδυάζεται το εικονογραφικό θέμα του Ταξιδιού των Μάγων στη Βηθλεέμ με αυτό της Συνάντησής τους με τον Ηρώδη. Στη μνημειακή ζωγραφική το πρώτο από αυτά εντάσσεται κατά κανόνα στην παράσταση της Γέννησης. Οι μεγάλες όμως διαστάσεις του προσφερόμενου για διάκοσμο χώρου στον εξωνάρθηκα οδήγησαν στην ανάπτυξη ενός εκτενούς κύκλου αφιερωμένου στην παιδική ηλικία του Χριστού, με αποτέλεσμα την απεικόνιση των δύο θεμάτων σε αυτόνομη παράσταση. Στα αριστερά οι τρεις Μάγοι ιππεύουν σε ορεινό τοπίο, κατευθυνόμενοι προς τη Βηθλεέμ, ενώ στα δεξιά εικονίζεται η συνάντησή τους με τον Ηρώδη. Η επιγραφή που υπομνηματίζει την παράσταση αποκαλύφθηκε μετά τον καθαρισμό των ψηφιδωτών και αναφέρει: Κ(αί) ἰδοὺ μάγ(οι) ἀπὸ ἀνατολ(ῶν) παρεγένοντ(ο) / εἰς Ἰ(εροσό)λυμ(α) λέγοντ(ες). Ποῦ ἐστὶν ὁ τεχθεις / βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων (Ματθ. β', 1-2).

A.G.M.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/BIBLIOGRAPHY: Underwood 1966-1975, I, 92-93· II, πίν. 173-176· Lafontaine-Dosogne 1975, 204, 214-220· Χατζηδάκη 1994, 258, εικ. 196.

A.G.M.

44. Constantinople, Chora Monastery
Mosaic representation in the esonarthex
ΧΑΕ 3598

The mosaic composition, which was incorporated into the iconographic programme of the esonarthex of the church, is based on the apocryphal Protoevangelion of James (chapter 10) and depicts the priests asking Virgin to spin the genuine porphyry thread for the weaving of the church screen.

The inscription cannot be made out in the photograph, which was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas in 1903. It was first read after the cleaning of the mosaic, and states: Ἐνεγκόντες οἱ ὑπηρέται ταῖς παρθένοις/ τοῦ λαβεῖν ἔρια ἔλαχε τῇ Μαρι/ ἄμ τὸ πορφυροῦν [The servants lead the maidens to take wool, and Mariam happened to take the purple one].

A.G.M.

44. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας
Ψηφιδωτή παράσταση στον εσωνάρθηκα
ΧΑΕ 3598

Η ψηφιδωτή σύνθεση, που εντάχθηκε στο εικονογραφικό πρόγραμμα του εσωνάρθηκα του ναού, βασίζεται στο απόκρυφο Πρωτευαγγέλιο του Ιακώβου (κεφ. 10) και απεικονίζει την ανάθεση από μέρους των ιερέων στην Παρθένο να γνέσει το πορφυρό νήμα για την κατασκευή του καταπετάσματος του ναού.

Στη φωτογραφία, δωρεά του Λ. Καλαμίδα στη ΧΑΕ (1903), δεν διακρίνεται η επιγραφή, η οποία διαβάστηκε μετά τον καθαρισμό του ψηφιδωτού και αναφέρει: Ἐνεγκόντες οἱ ὑπηρέται ταῖς παρθένοις / τοῦ λαβεῖν ἔρια ἔλαχε τῇ Μαρι / ἄμ τὸ πορφυροῦν.

A.G.M.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/BIBLIOGRAPHY: Underwood 1966-1975, I, 76-78· II, πίν. 130-134· Lafontaine-Dosogne 1975, 183-184· Lafontaine-Dosogne ²1992, I, 182-183.

45. *Constantinople, church of Hagioi Sergios and Bakchos*
View looking south-east
XAE 6779

The church of Hagioi Sergios and Bakchos was built by Justinian I and Theodora between 527 and 536 and was probably intended for a group of Syrian monophysite monks. It is a domed centralised building with a gallery, an architectural type found mainly in the eastern provinces of the empire. The church, a landmark in Byzantine architecture, is also known as the Little Hagia Sophia, since its architecture foreshadows that of the Great Church. Nevertheless, the execution of the design exhibits a certain clumsiness that reveals that the architects had not yet fully mastered the new technique.

The church was converted into a Muslim house of worship between 1506 and 1512 by Sultan Bayezid II.

The photograph on display, one of the most frequently published pictures of the monument, was purchased by the Christian Archaeological Society and entered in the inventory in 1910. It is an undoubtedly stage-managed exposure of very high artistic pretensions, that successfully combines the civilisations that met in Constantinople in a single print. The Christian church at the right represents the Byzantine world, while the minaret added to the church in the 16th century signals Ottoman domination. The train line next to the monument makes clear the contradistinction between the old and new, and at the same time reveals the unbroken continuity of life in the city. Finally, the two women wearing traditional Muslim costume near a man in European dress suggest the cosmopolitan character of Constantinople as a connecting link between East and West.

45. *Κωνσταντινούπολη, ναός Αγίων Σεργίου και Βάκχου*
Όψη προς τα νοτιοανατολικά
ΧΑΕ 6779

Ο ναός των Αγίων Σεργίου και Βάκχου οικοδομήθηκε από τον Ιουστινιανό και τη Θεοδώρα μεταξύ των ετών 527 και 536 και πιθανόν προοριζόταν για μία ομάδα Σύρων μονοφυσιτών μοναχών. Πρόκειται για τρουλαίο περίκεντρο οικοδόμημα με υπερώο, αρχιτεκτονικό τύπο που απαντά κυρίως στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας.

Η εκκλησία, ορόσημο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, είναι γνωστή και ως Μικρή Αγία Σοφία, επειδή η αρχιτεκτονική της προαναγγέλλει αυτήν της Μεγάλης Εκκλησίας. Εντούτοις η εκτέλεση του σχεδίου παρουσιάζει κάποια αδεξιότητα, στοιχείο που καταδεικνύει ότι οι αρχιτέκτονες δεν κατείχαν ακόμη πλήρως τη νέα τεχνική. Ο ναός μετατράπηκε σε μουσουλμανικό τέμενος μεταξύ 1506 και 1512 από τον σουλτάνο Βαγιαζήτ Β΄.

Η εκτιθέμενη φωτογραφία, μία από τις πλέον δημοσιευμένες του μνημείου, αγοράστηκε από τη ΧΑΕ και καταγράφηκε στους καταλόγους της το 1910. Πρόκειται για μια λήψη —αναμφίβολα σκηνογραφημένη— υψηλών καλλιτεχνικών αξιώσεων, καθώς κατορθώνει να συνδυάσει σε ένα απότυπο τους πολιτισμούς που συναντώνται στην Κωνσταντινούπολη. Ο χριστιανικός ναός στα δεξιά εκπροσωπεί τον βυζαντινό κόσμο, ενώ ο μινάρες που προστέθηκε τον 16ο αι. στην εκκλησία σηματοδοτεί την οθωμανική κυριαρχία. Η γραμμή του τρένου δίπλα στο μνημείο καθιστά φανερή την αντιδιαστολή μεταξύ παλαιού και νέου και παράλληλα εμφανίζει την αδιάσπαστη συνέχεια στη ζωή της πόλης. Η αποτύπωση τέλος των δύο γυναικών με την παραδοσιακή μουσουλμανική ενδυμασία κοντά σε άνδρα με ευρωπαϊκά ενδύματα υποδηλώνει τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της Κωνσταντινούπολης ως συνδετικού κρίκου μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

46. Κωνσταντινούπολη, ναός Αγίων Σεργίου και Βάκχου
Όψη του εσωτερικού προς τα ανατολικά
ΧΑΕ 3640

Στο κέντρο του αποτύπου κυριαρχεί η αψίδα του Βήματος του ναού, με τρία μονόλοβα παράθυρα στην κατώτερη ζώνη της και ισάριθμα στην ανώτερη, τα οποία εξασφάλιζαν τον άπλετο φωτισμό του ναού. Στα νοτιοδυτικά του Ιερού υψώνεται ο τουρκικός άμβωνας, ο οποίος τοποθετήθηκε προς τη νοητή κατεύθυνση της Μέκκας με τη μετατροπή του ναού σε ισλαμικό τέμενος.

Σύμφωνα με τον ιστορικό Προκόπιο το εσωτερικό του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάκχου έλαμπε από ποικιλόχρωμες ορθομαρμαρώσεις και χρυσά ψηφιδωτά. Από τον διάκοσμο αυτό σήμερα δεν σώζεται τίποτα κάτω από τον σοβά με τα οθωμανικά ανεικονικά σχέδια, τμήμα των οποίων είναι ορατό στη φωτογραφία.

Η φωτογραφία δωρήθηκε στη ΧΑΕ από τον Λ. Καλαμίδα και καταγράφηκε το 1903.

46. Constantinople, church of Hagioi Sergios and Bakchos
View of the interior looking east
ΧΑΕ 3640

The centre of the print is dominated by the sanctuary apse of the church, with three single-light windows in the lower zone and three in the upper, which admitted ample light into the church. At the south-west of the sanctuary rises the Ottoman pulpit, which was placed facing the direction of Mecca when the church was converted into a mosque.

According to the historian Prokopios, the interior of the church of Hagioi Sergios and Bakchos was resplendent with multicoloured marble revetment and gold mosaics. None of this decoration survives today beneath the plaster decorated with aniconic designs, part of which can be seen in the photograph. The photograph was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas and entered in the inventory in 1903.

*47. Constantinople, church of Hagioi Sergios and Bakchos
Column capitals from the church and part of the founder's inscription
ΧΑΕ 3641*

Two column capitals and part of the founder's inscription of the church dominate this photograph, which was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas and entered in the inventory in 1903. The marble capitals, carved in art of very delicate quality, have imposts and belong to the category of folded capitals. They bore the monograms of Justinian and Theodora, though these have now been largely destroyed. The white entablature that can be seen above them also has superb relief decoration.

A twelve-line inscription, presumably written by a court poet, runs the entire length of the frieze. The text praises the founders of the church, the pious holder of the sceptre, Justinian, and Theodora, crowned by God. The reference to Theodora can be seen in the photograph.

*47. Κωνσταντινούπολη, ναός αγίων Σεργίου και Βάκχου
Κιονόκρανα του ναού και τμήμα της κτητορικής επιγραφής
ΧΑΕ 3641*

Δύο κιονόκρανα και τμήμα της κτητορικής επιγραφής του ναού κυριαρχούν στη φωτογραφία, η οποία δωρήθηκε στη ΧΑΕ από τον Λ. Καλαμίδα και καταγράφηκε το 1903. Τα εξαιρετικά λεπτής τέχνης μαρμάρινα κιονόκρανα έχουν επίθημα και ανήκουν στην κατηγορία των πτυχωτών. Έφεραν τα μονογράμματα του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας, τα οποία όμως σήμερα έχουν στο μεγαλύτερο μέρος τους καταστραφεί. Ο λευκός θριγκός που διακρίνεται επάνω από αυτά έχει επίσης εξάισιο ανάγλυφο διάκοσμο.

Επιγραφή 12 στίχων, γραμμένη προφανώς από κάποιον αυλικό ποιητή, διαθέει ολόκληρη τη ζωφόρο. Στο κείμενο εξυμνούνται οι κτήτορες του ναού, ο ευσεβής κάτοχος του σκήπτρου Ιουστινιανός και η θεοστεφής Θεοδώρα. Η αναφορά στη Θεοδώρα είναι ορατή στη φωτογραφία.

A.G.M.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/BIBLIOGRAPHY: Για τα κιονόκρανα βλ. Kautzsch 1936, 188, πίν. 37/591.

A.G.M.

ΑΓΙΟΣ ΤΕΦΕΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ

48. Constantinople, church of Hagia Irene
View of the interior looking west
ΧΑΕ 3643

The church of Hagia Irene had several building phases and the monument that is preserved today dates from the time of Justinian. It belongs to the architectural type of the three-aisled domed basilica, with galleries above the side aisles and narthex. During a repair after the devastating earthquake of 738, the form of the basilica was retained at ground-floor level, but the side apses supporting the dome were increased in size and converted into barrel vaults which extended to the perimeter of the building, forming a cross. The church was decorated with mosaics, of which only a few fragments are preserved. The best preserved is the cross that adorned the semidome in the sanctuary apse at the time of Iconoclasm (726-843), which was not replaced after the victory of the iconodules. After the Fall of Constantinople the church was not converted into a mosque, like almost all the Byzantine churches in the city. Since the building was close to a barracks, it functioned for a long period as an arsenal. In 1846 it was converted into an archaeological museum and in 1847 to a military museum. The collections of weapons were removed a century later, in 1946, and the church is now a museum and concert hall. The photograph, which was donated to the Christian Archaeological Society by L. Kalamidas and entered in the inventory in 1903, shows the interior of the church looking west. Weapons can be seen, but G. Lambakis is wrong to describe it as an arsenal since, as we have seen, it was a military museum at that time (1902).

48. Κωνσταντινούπολη, ναός αγίας Ειρήνης
Όψη του εσωτερικού προς τα δυτικά
ΧΑΕ 3643

Ο ναός της Αγίας Ειρήνης γνώρισε πολλές οικοδομικές φάσεις και το κτίσμα που σώζεται σήμερα χρονολογείται στην εποχή του Ιουστινιανού. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της τρίκλιτης τρουλαίας βασιλικής, με υπερώα επάνω από τα πλάγια κλίτη και τον νάρθηκα. Σε επισκευή μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 738 διατηρήθηκε η μορφή της βασιλικής στο ισόγειο, αλλά οι πλευρικές αψίδες που στήριζαν τον τρούλο επεκτάθηκαν και μετατράπηκαν σε καμάρες, οι οποίες έφταναν στο εξωτερικό περίγραμμα του οικοδομήματος, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται σταυρός.

Ο ναός ήταν κοσμημένος με ψηφιδωτά, από τα οποία σήμερα σώζονται ελάχιστα σπαράγματα. Καλύτερα διατηρείται ο σταυρός που κόσμησε το τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Βήματος την περίοδο της Εικονομαχίας (726-843) και δεν αντικαταστάθηκε μετά την επικράτηση των εικονόφιλων. Μετά την Άλωση ο ναός δεν μετατράπηκε σε τζαμί, όπως συνέβη με το σύνολο σχεδόν των βυζαντινών εκκλησιών της πόλης. Καθώς το οικοδόμημα βρισκόταν κοντά σε στρατώνα, λειτούργησε για μεγάλο χρονικό διάστημα ως οπλοστάσιο. Το 1846 μετατράπηκε σε αρχαιολογικό μουσείο και το 1847 σε πολεμικό μουσείο. Οι συλλογές των όπλων απομακρύνθηκαν έναν αιώνα αργότερα, το 1946, και σήμερα η εκκλησία λειτουργεί ως μουσείο και χώρος συναυλιών.

Στη φωτογραφία, η οποία δωρήθηκε στη ΧΑΕ από τον Λ. Καλαμίδα και καταγράφηκε το 1903, αποτυπώνεται το εσωτερικό του ναού με όψη προς τα δυτικά. Διακρίνονται τα όπλα, δεν δικαιώνεται όμως ο Γ. Λαμπάκης όταν αναφέρει τον ναό ως οπλοστάσιο, αφού —όπως προαναφέρθηκε— την εποχή εκείνη (1902) λειτουργούσε ως πολεμικό μουσείο.

49. Constantinople, land walls
XAE 6778

This photograph was purchased by the Christian Archaeological Society and registered in the inventory in 1910. It shows the land walls of the city, specifically the section between the Selymbria Gate and the Golden Gate.

The land walls were constructed by the emperor Theodosios II (408-450) under the supervision of the eparch Anthemios, since the older walls dating from the time of Constantine the Great no longer met the needs of the city. The Theodosian walls were modified many times during the life of the empire, in order to repair them after various destructions and also to extend them to meet the needs arising from the constant expansion of the city.

The maintenance of the walls was matter of such great importance that the names of emperors who renovated them are immortalised in inscriptions. In connection with this photograph, G. Lambakis cites the inscription in his diary:

+ΙΩ ΕΝ Χ(ΡΙΣΤ)Ω ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ [...
.....] ,ϚλΜΖ ΕΤΟΥΣ (1439).

[John, in Christ emperor Palaiologos [... ...] the year 6947] (1439).

The emperor in question is John VIII Palaiologos (1425-1448), who is known from other inscriptions to have undertaken minor repairs to the walls. Finally, it is worth noting that the walls of Constantinople were also frequently repaired by the Ottoman sultans.

49. Κωνσταντινούπολη, χερσαία τείχη
XAE 6778

Στη φωτογραφία, που αγοράστηκε από τη ΧΑΕ και καταγράφηκε στους καταλόγους της το 1910, αποτυπώνονται τα χερσαία τείχη της πόλης, και συγκεκριμένα το τμήμα που βρίσκεται ανάμεσα στην Πύλη της Σηλυβρίας και τη Χρυσή Πύλη.

Τα χερσαία τείχη κατασκευάστηκαν από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β' (408-450) με την εποπτεία του επάρχου Ανθεμίου, καθώς τα παλαιά της εποχής του Μ. Κωνσταντίνου δεν κάλυπταν πλέον τις νέες ανάγκες της πόλης.

Τα θεοδοσιανά τείχη ανοικοδομήθηκαν πολλές φορές στη διάρκεια του βίου της αυτοκρατορίας, με στόχο την επισκευή τους από διάφορες καταστροφές αλλά και την επέκτασή τους για την κάλυψη των αναγκών που δημιουργούσε η συνεχής τοπογραφική ανάπτυξη της πόλης.

Η συντήρηση των τειχών ήταν τόσο σπουδαία υπόθεση, ώστε επιγραφές διαιωνίζουν τα ονόματα των ανακαινιστών αυτοκρατόρων. Με αφορμή την εν λόγω φωτογραφία ο Γ. Λαμπάκης παραθέτει στο ημερολόγιό του την επιγραφή:

+ΙΩ ΕΝ Χ(ΡΙΣΤ)Ω ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ [...
.....] ,ϚλΜΖ ΕΤΟΥΣ (1439).

Πρόκειται για τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο (1425-1448), για τον οποίο είναι γνωστό και από άλλες επιγραφές ότι έκανε μικρές επιδιορθώσεις στα τείχη.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι τα τείχη της Κωνσταντινούπολης επισκευάστηκαν συχνά και από τους Οθωμανούς σουλτάνους.

50. Constantinople
General view
ΧΑΕ 3454

This photograph was taken as G. Lambakis left Constantinople on 2 October 1902. The north-east part of the city can be seen, with the church of Hagia Sophia in the background. This was a reference point for the traveller,

as he himself notes in his diary:

“As I departed, I concentrated my mind and gaze again on a single point, which the readers already know.

“From the steamship Ionia, I took my last photograph: the glorious Church of Hagia Sophia [...] Ο Hagia Sophia, I bestow on you, even from a distance, a last holy kiss, I take with me as an amulet the grass growing from the earth around your walls.”

50. Κωνσταντινούπολη
Γενική άποψη
ΧΑΕ 3454

Η φωτογραφία τραβήχτηκε κατά την αναχώρηση του Γ. Λαμπάκη από την Κωνσταντινούπολη στις 2 Οκτωβρίου του 1902. Διακρίνεται το βορειοανατολικό άκρο της πόλης, με τον ναό της Αγίας Σοφίας στο βάθος, σημείο αναφοράς για τον ερευνητή, όπως άλλωστε ο ίδιος σημειώνει στο ημερολόγιό του:

«Άπαίροντες, καί πάλιν τὸν νοῦν ἡμῶν καὶ τὰ βλέμματα εἰς ἓν σημεῖον συνεκεντρώσαμεν, ὅπερ ἤδη ἐννοῦσι οἱ ἀναγνώσται.

»Ἀπὸ τοῦ ἀτμοπλοίου Ἴωνία, τὸ τελευταῖον, τὸν περικλυτὸν τοῦτον Ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐφωτογραφήσαμεν. [...] Ἦ Ἁγία Σοφία, σοὶ ἐναποθέτω ἀκόμη μακρόθεν ἐν ἁγίον φίλημα, παίρνω μαζί μου ὡς τι φυλακτῆριον χόρτα φυόμενα κατὰ γῆς περὶ τὰ τεῖχη σου».

A.G.M.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/BIBLIOGRAPHY: Λαμπάκης 1911, 48-51.

A.G.M.

Συντομογραφίες - Abbreviations

ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ArtB	The Art Bulletin
BSA	Annual of the British School at Athens
ByzF	Byzantinische Forschungen
CorsiRav	Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
DOP	Dumbarton Oaks Papers
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen
JÖB	Jahrbuch für Österreichischen Byzantinistik
ZRVI	Zbornik Radova Vizantinološkog Instituta

Βιβλιογραφία - Bibliography

- Ἀντωνιάδης 1907-1909:** Ε. Μ. Ἀντωνιάδης, Ἐκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, I-III. Ἀθήναι 1907-1909.
- Ἀσημοκύτης 1969:** Β. Ἀσημοκύτης, Ἐνα νοσταλγικὸ ταξίδι στὴν Ἀνατολικὴ Θράκη: *Θρακικά* 43 (1969) 14-33.
- Βαφείδης 1953:** Ν. Βαφείδης, Ἐκκλησιαστικὰ ἐπαρχία τῆς Θράκης καὶ ὁ φάκελλος 434 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς περὶ Θράκης: *Ἀρχεῖον Θράκης* 18 (1953) 5-130.
- Βαφείδης 1954:** Ν. Βαφείδης, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία Βιζύης: *Ἀρχεῖον Θράκης* 19 (1954) 193-212.
- Βαφείδης 1957:** Ν. Βαφείδης, Βυζαντινὸν παρεκκλήσιον τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης ἐν Διδυμοτείχῳ τῆς Θράκης: *Ἀρχεῖον Θράκης* 22 (1957) 165-168.
- Βελένης 1984:** Γ. Βελένης, *Ἐρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*. Θεσσαλονίκη 1984.
- Γιαννόπουλος 1989:** Φ. Γιαννόπουλος, *Διδυμότειχο. Ἱστορία ενός βυζαντινοῦ οχυροῦ*. Ἀθήνα 1989.
- Γκράτζιου 1987:** Ὁ. Γκράτζιου, Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου: Τα πρώτα χρόνια: *Μνήμων* 11 (1987) 54-73.
- Γκράτζιου 2006:** Ὁ. Γκράτζιου, «...Πρὸς δόξαν τῆς τε ἐκκλησίας καὶ τῆς πατρίδος». Το Χριστιανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον καὶ ὁ Γεώργιος Λαμπάκης: *Ἀπὸ τὴν Χριστιανικὴν Συλλογὴν στο Βυζαντινὸ Μουσεῖο (1884-1930)*, (κατάλογος ἐκθεσης) Ἀθήνα 2006, 37-52.
- Γκράτζιου 2006α:** Ὁ. Γκράτζιου, Ὁ Γεώργιος Λαμπάκης καὶ ἡ οἰκογένειά του: *Ἀπὸ τὴν Χριστιανικὴν Συλλογὴν στο Βυζαντινὸ Μουσεῖο (1884-1930)*, (κατάλογος ἐκθεσης) Ἀθήνα 2006, 160-161.
- Γουρίδης 1999:** Α. Γουρίδης, *Τὸ ἱστορικὸ Διδυμότειχο. Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τὴν τοπογραφία τῆς πόλεως τοῦ Διδυμοτείχου*. Διδυμότειχο 1999.
- Δαδάκη 2005:** Σ. Δαδάκη, Τα Ἄβδηρα καὶ ἡ περιοχὴ τους κατὰ τους μεταβυζαντινοὺς χρόνους: Μεταβυζαντινὴ Θράκη (ΙΕ'-ΙΘ' αἰ.): *Πρακτικὰ 3ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικῶν Σπουδῶν*, (επιμ. Κ. Α. Μανάφη). Κομοτηνὴ 2005, 441-459.
- Δετοράκης χ.χ. :** Θ. Δετοράκης, *Ἁγία Σοφία. Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας*. Ἀθήνα χ.χ.
- Δημητροκάλλης 1982:** Γ. Δημητροκάλλης, *Παλαιοχριστιανικοὶ καὶ βυζαντινοὶ μαϊάνδροι*. Ἀθήνα 1982.
- Εὐθυμίου 1955:** Γ. Εὐθυμίου, Περὶ τῶν σωζομένων κωδίκων τῆς ἱ. Μητροπόλεως Ἀδριανουπόλεως: *Ἀρχεῖον Θράκης* 20 (1955) 282-299.
- Ζωγράφου-Κορρέ 1985:** Κ. Ζωγράφου-Κορρέ, *Μεταβυζαντινὴ - Νεοελληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ χρυσοκεντητικὴ*. Ἀθήνα 1985.
- Θεοχάρη 1986:** Μ. Θεοχάρη, *Ἐκκλησιαστικὰ Χρυσοκέντητα*. Ἀθήνα 1986.
- Καταστατικὸν 1892:** Καταστατικὸν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας: *ΔΧΑΕ* Α' (1892) 6-9.
- Κεϊμήλια Προσφύγων 1982:** *Εἰδικὴ Ἐκθεση Κεϊμηλίων Προσφύγων*, (κατάλογος ἐκθεσης), Ἀθήνα 1982.
- Κουρκουτίδου 1972:** Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Μακεδονίας καὶ Θράκης: *ΑΔ* 27 (1972) Β' 2, Χρονικά, 548-578.
- Κουρτίδης 1956:** Γ. Κουρτίδης, Ἡ Ἀδριανούπολις: *Θρακικά* 25 (1956) 165-173.
- Κυρίλλος Ἀδριανουπόλεως 1929:** Κυρίλλου ΣΤ' Ἀδριανουπολίτου, Περιγραφὴ Ἀδριανουπόλεως καὶ τινῶν τῶν πέριξ τῆς Θράκης μερῶν: *Θρακικά* 2 (1929) 83-86.
- Κωνσταντινίδης (υπὸ ἐκδοσῆ):** Ν. Θ. Κωνσταντινίδης, *Ἐνιαυτῶν Πορείες* (υπὸ ἐκδοσῆ).
- Κωνσταντινίδης 1943:** Γ. Κωνσταντινίδης, Ἡ ἐν Ἀδριανουπόλει Ἑλληνικὴ Κοινότης: *Θρακικά* 18 (1943) 50-84.
- Λαμπάκης 1894:** Γ. Λαμπάκης, Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ 1892: *ΔΧΑΕ* Β' (1894) 1-31.
- Λαμπάκης 1896:** Γ. Λαμπάκης, *Γενικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Χριστιανικὴν*

- Αρχαιολογίαν, Λόγος εἰσιτήριος ῥηθεις ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ τῇ 25ῃ Νοεμβρίου 1896.* Αθήνα 1897.
- Λαμπάκης 1904:** Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις ἡμῶν κατὰ τὸ ἔτος 1901: *ΔΧΑΕ Δ΄* (1904) 74-84.
- Λαμπάκης 1905:** Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις ἡμῶν κατὰ τὸ ἔτος 1902: *ΔΧΑΕ Ε΄* (1905) 8-10.
- Λαμπάκης 1906:** Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις: *ΔΧΑΕ ΣΤ΄* (1906) 45-47.
- Λαμπάκης 1906α:** Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις ἡμῶν κατὰ τὸ ἔτος 1904: *ΔΧΑΕ ΣΤ΄* (1906) 10-14.
- Λαμπάκης 1906β:** Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις ἡμῶν κατὰ τὸ ἔτος 1905: *ΔΧΑΕ Ζ΄* (1906) 16-25.
- Λαμπάκης 1908:** Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις: *ΔΧΑΕ Η΄* (1908) 3-41.
- Λαμπάκης 1909:** Γ. Λαμπάκης, *Οἱ Ἐπτὰ Ἄστερες τῆς Ἀποκαλύψεως.* Αθήνα 1909.
- Λαμπάκης 1911:** Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις: *ΔΧΑΕ Ι΄* (1911) 3-52.
- Λαμπουσιάδης 1938:** Γ. Λαμπουσιάδης, Ὀδοιπορικόν: *Θρακικά* 9 (1938) 45-70.
- Λαμπουσιάδης 1941:** Γ. Λαμπουσιάδης, Ὀδοιπορικόν: *Θρακικά* 15 (1941) 99-134.
- Μαμαλούκος 2002:** Σ. Μαμαλούκος, Περί των βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς θρακικῆς Αἴνου: *22ο Συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις ανακοινώσεων.* Αθήνα 2002, 62-63.
- Μαμαλούκος 2003:** Σ. Μαμαλούκος, «Αγία Σοφία». Ἡ καθολικὴ ἐκκλησία τῆς Βιζύης: *23ο Συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις ανακοινώσεων.* Αθήνα 2003, 63-64.
- Μανάκας 1963:** Δ. Μανάκας, Συλλογὴ ἀφηγήσεων, θρύλων, παραδόσεων καὶ ιστορικῶν γεγονότων Διδυμοτείχου: *Θρακικά* 37 (1963) 12-93.
- Μαυρίδης 1938:** Κ. Χ. Μαυρίδης, Ἔκθεσις ἀρχιτεκτονικῆ περὶ τῆς ἀνακαινίσεως τῆς ἐν Συληβρία ἱερᾶς ἐκκλησίας Ὁ Ἅγιος Σπυρίδων: *Θρακικά* 9 (1938) 37-44.
- Μπακιρτζής - Τριαντάφυλλος 1989:** Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, *Θράκη.* Αθήνα 1989.
- Μπακιρτζής 1994:** Χ. Μπακιρτζής, Βυζαντινὴ Θράκη 330-1453: *Θράκη*, [Γενικὴ Γραμματεία Περιφέρειας Ανατ. Μακεδονίας - Θράκης], Αθήνα 1994, 151-210.
- Μπειαράς 2006:** Α. Μπειαράς, «Μικρὰ Ἀσία»: *Απὸ τῆ Χριστιανικῆ Συλλογὴ στο Βυζαντινὸ Μουσεῖο (1884-1930),* (κατάλογος ἐκθεσης). Αθήνα 2006, 204-207.
- Μπορμπουδάκη 2006:** Μ. Μπορμπουδάκη, Προσκύνημα καὶ συλλεκτικισμός: *Απὸ τῆ Χριστιανικῆ Συλλογὴ στο Βυζαντινὸ Μουσεῖο (1884-1930),* (κατάλογος ἐκθεσης). Αθήνα 2006, 179-180.
- Μυστακίδης 1929:** Β. Α. Μυστακίδης, Ἔνια-Αἴνια: *Θρακικά* 2 (1929) 47-64.
- Μυστακίδης 1929α:** Β. Α. Μυστακίδης, Θρακικὰ III. Αἶνος: *Θρακικά* 2 (1929) 295-314.
- Μυστακίδης 1932:** Β. Α. Μυστακίδου, Θρακικὰ IV. Αἶνος: *Θρακικά* 3 (1932) 44-69.
- Νικολαΐδης 1993:** Ν. Νικολαΐδης, *Ἡ Ἀδριανού μας,* I-II. Αθήνα 1993.
- Ὁ Κόσμος τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου 2004:** *Ὁ Κόσμος τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου.* Αθήνα 2004.
- Οἱ Πύλες τοῦ Μυστηρίου 1994:** *Οἱ Πύλες τοῦ Μυστηρίου. Θησαυροὶ τῆς Ὀρθοδοξίας ἀπὸ τὴν Ελλάδα.* Αθήνα 1994.
- Παλιούρας 1989:** Α. Παλιούρας, Ὁ πατριαρχικὸς ναὸς καὶ ὁ οἶκος: Α. Παλιούρας (ἐπιμ.), *Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Ἡ Μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία.* Αθήνα 1989, 61-141.
- Παπαδόπουλος 1924:** Χ. Παπαδόπουλος, Γεώργιος Λαμπάκης: *ΔΧΑΕ* περ. Β΄, Α΄ (1924) 2-7.
- Παπαζώτος 1994:** Θ. Παπαζώτος, Σχεδιάγραμμα περὶ των μνημείων τῆς Αἴνου ἕως τις ἀρχές τοῦ παρόντος αἰῶνος: *Θρακικὴ Επετηρίδα* 9 (1992-1994) 87-125.
- Περράκης 1994:** Ι. Περράκης, Σχόλια σε μία ἐπιγραφή τῆς Αἴνου: *Θρακικὴ Επετηρίδα* 9 (1992-1994) 71-86.
- Περράκης 1996:** Ι. Περράκης, Ἡ Αἴνος καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Κυριακῆς: *Ἐνδοχώρα* 44 (Μάρτιος - Μάιος 1996) 49-62.
- Περράκης 1999:** Ι. Κ. Περράκης, *Οἱ εἰκόνες τοῦ ἀγιογράφου Ἀναστασίου στο ναὸ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς στὴν Αἴνο.* Αθήνα 1999.
- Πρακτικὸν ΧΑΕ 1892:** Πρακτικὸν τῆς ἰδρυτικῆς συνελέξεως τῆς ΧΑΕ, 23 Δεκεμβρίου 1884: *ΔΧΑΕ Α΄* (1892) 3-4.
- Σαμοθράκης 1941:** Α. Σαμοθράκης, Χριστιανικὴ ἐπιγραφή ἐν Αἴνω: *Θρακικά* 15 (1941) 148-150.
- Σαμοθράκης 1942:** Α. Σαμοθράκης, Ὁ ναὸς Ἰωάννου Προδρομοῦ ἐν Αἴνω: *Θρακικά* 17 (1942) 443-445.
- Σαμοθράκης 1942α:** Α. Σαμοθράκης, Ἡ σταυροπηγιακὴ Μονὴ τῆς Θεοτόκου τῆς ἐπιλεγομένης Σκαλωτῆς: *Θρακικά* 17 (1942) 308-329.

Σαμοθράκης 1944: Α. Σαμοθράκης, Ἡ Αἴνος καὶ αἱ ἐκκλησίαι τῆς Θρακικῆς 19 (1944) 13-37.

Σταμούλης 1926: Αν. Κ. Π. Σταμούλης, Ἀνέκδοτα βυζαντινὰ μνημεῖα ἐν Θράκῃ: ΔΧΑΕ 2/3 (1926) 62-66.

Σωτηρίου 1929: Γ. Σωτηρίου, Ἄρτοφόριον τῆς Μητροπολιτικῆς Ἐκκλησίας Ἀδριανουπόλεως: Θρακικά Β' (1929) 7-10.

Σωτηρίου 1937: Γ. Α. Σωτηρίου, *Κεϊμήλια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Πατριαρχικὸς ναὸς καὶ Σκενοφυλάκιον.* Ἐν Ἀθήναις 1937.

Τριαντάφυλλος 1994: Δ. Τριαντάφυλλος, Αρχαία Θράκη: *Θράκη*. [Γενική Γραμ. Περιφέρειας Ανατ. Μακεδονίας – Θράκης], Αθήνα 1994, 59-63.

Χατζηδάκη 1994: Ν. Χατζηδάκη, *Βυζαντινά Ψηφιδωτά.* Αθήνα 1994.

*

Ahunbay – Ahunbay 2000: M. Ahunbay – Z. Ahunbay, Recent Work on the Land Walls of Istanbul: Tower 2 to Tower 5: *DOP* 54 (2000) 227-239.

Asdracha – Bakirtzis 1980: C. Asdracha – Ch. Bakirtzis, Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe–XVe siècles). Edition et commentaire historique: *ΑΔ* 35 (1980) Α' - Μελέτες, 241-282.

Asdracha 1988: C. Asdracha, Inscriptions Byzantines de la Thrace Orientale et de l'île d'Imbros (XIIe–XVe siècles). Présentation et commentaire historique: *ΑΔ* 43 (1988) Α' - Μελέτες, 455-521.

Asdracha 1989-1991: C. Asdracha, Inscriptions byzantines de la Thrace Orientale (VIIIe–XIe siècles). Présentation et commentaire historique: *ΑΔ* 44-46 (1989-1991), Α' - Μελέτες, 219-291.

Bardill 2000: J. Bardill, The Church of Sts. Sergius and Bacchus in Constantinople and the Monophysite Refugees: *DOP* 54 (2000) 1-11.

Belting 1972: H. Belting, Eine Gruppe Konstantinopler Reliefs aus dem 11. Jahrhundert: *Pantheon* 30/4 (1972) 263-271.

Bertelli 1990: C. Bertelli, Le porte del VI secolo in Santa Sofia a Costantinopoli: S. Salomi (επιμ.), *Le porte di bronzo dall'antichità al secolo XIII.* Roma 1990, 109-119.

Della Valle 2004: M. Della Valle, I restauri ottocenteschi dei marmi e una prima affermazione del gusto neo-byzantino: A. G. Guidobaldi – C. Barsanti 2004, 737-792.

Eyice 1963: S. Eyice, Enez'de Yunus Kaptan türbesi ve Has Yunus Bey'in mezarı hakkında bir arastırma: *Tarih Dergisi* 13 (1963) 141-158.

Eyice 1969: S. Eyice, Trakya'da Bizans devrine ait eserler: *Belleten* 33 (1969) 325-358.

Eyice 1971: S. Eyice, Les monuments byzantins de la Thrace turque: *CorsiRav* (1971) 293-308.

Flaminio 2004: R. Flaminio, Gli elementi marmorei di reimpiego: Guidobaldi – Barsanti 2004, 533-648.

Grabar 1976: A. Grabar, *Sculptures Byzantines du Moyen Age, II (XIe–XIVe siècle).* Paris 1976.

Grossmann 1989: P. Grossmann, Beobachtungen zum ursprünglichen Grundriß der Sergios- und Bakchoskirche in Konstantinopel: *IstMitt* 39 (1989) 153-9.

Guidobaldi – Barsanti 2004: A. G. Guidobaldi – C. Barsanti (επιμ.), *Santa Sofia di Costantinopoli. L'arredo marmoreo della Grande Chiesa Giustiniana.* Città del Vaticano 2004.

Hallensleben 1986: H. Hallensleben, Die ehemalige Spyridönkirche in Silivri (Selymbria). Eine Achtstützenkirche im Gebiet Konstantinopels: O. Feld – U. Peslow (επιμ.), *Studien zur Spätantike und byzantinischen Kunst Friedrich Wilhelm Deichmann gewidmet.* Bonn 1986, I, 35-46.

Hasluck 1908-1909: F. W. Hasluck, Monuments of the Gattelus: *BSA* 15 (1908-1909) 248-269.

Hawkins 1968: E. Hawkins, Further Observations on the Narthex Mosaic in St. Sophia at Istanbul: *DOP* 22 (1968) 151-166.

Hjort 1979: Ø. Hjort, The Sculpture of Kariye Camii: *DOP* 33 (1979) 201-289.

Kähler – Mango 1967: H. Kähler – C. Mango, *Hagia Sophia.* London 1967.

Kautzsch 1936: R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebten Jahrhundert.* Berlin-Leipzig 1936.

Lafontaine-Dosogne 1975: J. Lafontaine-Dosogne, Iconography of the Cycle of the Life of the Virgin: P. Underwood (επιμ.), *The Kariye Djami, IV: Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background.* New Jersey 1975, 161-194.

Lafontaine-Dosogne 1992: J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'Enfance de la Vierge dans l'Empire Byzantine et en Occident, I-II.* Bruxelles 1992.

Mainstone 1988: *Hagia Sophia. Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church.* Hungary 1988.

Mango 1962: C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul.* Washington 1962.

Mango 1968: C. Mango, The Byzantine Church at Vize (Bizye) in Thrace and St. Mary the Younger: *ZRVI* 11 (1968) 9-13.

Mango 1976: C. Mango, *Byzantine Architecture.* New York 1976.

- Mathews 1971:** Th. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*. Pennsylvania-London 1971.
- Müller-Wiener 1977:** W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*. Tübingen 1977.
- Oikonomides 1976:** N. Oikonomides, Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia: *DOP* 30 (1976) 151-172.
- Ötügen - Ousterhout 1989:** Y. Ötügen - R. Ousterhout, Notes on the Monuments of Turkish Thrace: *Anatolian Studies* 39 (1989) 121-149.
- Ousterhout 1985:** R. Ousterhout, The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth-Century Architecture: *JÖB* 35 (1985) 261-280.
- Ousterhout 1987:** R. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*. Washington 1987.
- Ousterhout 1989:** R. Ousterhout, The Palaeologan Architecture of Didymoteicho: C. Bakirtzis (επιμ.) *Byzantine Thrace, Image and Character: Symposium for Thracian Studies* (Komotini 1987): *ByzF* 14/1 (1989) 429-443.
- Paribeni 2004:** A. Paribeni, Le sigle dei marmorari e l'organizzazione del cantiere: A. G. Guidobaldi - C. Barsanti 2004, 649-734.
- Peslchow 1977:** U. Peslchow, *Die Irenenkirche in Istanbul. Untersuchungen zur Architektur*. Tübingen 1977.
- Post-Byzantium 2002:** *Post-Byzantium: The Greek Renaissance. 15th-18th Century Treasures from the Byzantine & Christian Museum, Athens*, (κατάλογος έκθεσης) Athens 2002.
- Riflessi di Bisanzio 2003:** *Riflessi di Bisanzio. Capolavori d' arte dal XV al XVIII secolo dal Museo Bizantino e Cristiano di Atene* (κατάλογος έκθεσης). Atene 2003.
- Ševčenko 1975:** I. Ševčenko, Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time: P. Underwood (επιμ.), *The Kariye Djami, IV: Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background*, New Jersey 1975, 17-91.
- Soustal 1991:** P. Soustal, *Thrakien*. [TIB 6], Wien 1991.
- Swift 1937:** E. H. Swift, The Bronze Doors of the Gate of the Horologion at Hagia Sophia: *ArtB* 19 (1937) 137-147.
- Underwood 1958:** P. Underwood, Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1955-1956: *DOP* 12 (1958) 269-287.
- Underwood 1966-1975:** P. Underwood, *The Kariye Djami*, I-IV. New Jersey 1966-1975.
- Van Nice 1965, 1986:** R. L. Van Nice, *St. Sophia in Istanbul; an architectural survey*, I-II. Washington 1965, 1986.
- Vlad Borrelli 1990:** L. Vlad Borrelli, La "porta bella" di S. Sophia a Costantinopoli: un palinsesto: S. Salomi (επιμ.), *Le porte di bronzo dall'antichità al secolo XIII*, Roma 1990, 97-107.
- Vocotopoulos 1979:** P. L. Vocotopoulos, The concealed course technique: Further examples and a few remarks: *JÖB* 28 (1979) 247-260.
- Whittemore 1933-1952:** T. Whittemore, *The Mosaics of Hagia Sophia at Istanbul*, I-IV. Oxford 1933-1952.